TUM GRAECE, TUM LATINE

Code-switching in Cicero's brieven

JULIAN L.J. VAN HAEREN
VOLUME I

Tum Graece, tum Latine

Code-switching in Cicero's brieven

Volume I: Onderzoeksverslag

Julian L.J. van Haeren BA
S1002307
Masterscriptie
MA Oudheidstudies
Specialisatie Griekse en Latijnse Taal- en Letterkunde
Radboud Universiteit te Nijmegen
Begeleid door dr. V.J.Chr. Hunink
2 juni 2021

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave **1**

1 Inleiding **3**

1.1 Cicero, Latijn en Grieks 3

1.2 Epistolografie 5

1.3 Code-switching 6

1.4 Status quaestionis 8

1.5 Verantwoording en methode 11

2 Macroscopie: een globale corpusanalyse **15**

2.1 Correspondenten 15

2.2 Chronologie 18

2.3 Geografie 20

2.4 Taalontwikkeling 21

2.4.1 Eerste verschijningen 21

2.4.2 Citaten 22

3 Microscopie: Graecismen en leenwoorden **23**

3.1 Πολιτικός en cognaten 23

3.2 Φιλοσοφέω en cognaten 30

3.3 Καθῆκον 34

3.4 Ἥρως 35

3.5 Τὸ καλόν 36

3.6 Πραγματικός 40

3.7 Κατακλείς 42

3.8 Συμπόσιον 44

3.9 Γεωγραφικός 47

3.10 Διάλογος 48

3.11 Πλάτων 50

3.12 Αἰνιγμός 51

3.13 Τέλος 52

3.14 εἷς ἐμοὶ μύριοι 54

3.15 Οὐδὲν ὑγιές 55

3.16 μισῶ σοφιστήν, ὅστις οὐχ αὑτῷ σοφός 56

3.17 Wel Grieks, geen Latijn 56

3.17.1 Θέσις en cognaten 57
3.17.2 Ἀποθέωσις 57
3.17.3 Ἐποχή 57
3.17.4 Συμπάθεια 58
3.17.5 Νεώτεροι 58
3.17.6 Ἔπος 58
3.17.7 μηδὲ δίκην 59
3.17.8 γνῶθι σεαυτόν 59
3.18 Synthese 59
4 Typologieën onder de loep 62
4.1 Citaten 62
4.2 Allusies 63
4.3 Vaktermen 64
4.4 Vaste uitdrukkingen 65
4.5 Namen 66
4.6 Vrij taalgebruik 67
4.6.1 Mots justes 69
4.6.2 Versleutelingen 70
4.6.3 Eufemismen 71
4.6.4 Greek cultural sphere 73
4.7 Synthese 75
5 Conclusie 76
6 Samenvatting 79
7 Summary 80
8 Bibliografie 81
8.1 Primaire bronnen 81
8.2 Secundaire bronnen 81

1 Inleiding

Anno 2021 merkt men in de Nederlandse taal steeds meer de gevolgen van de toenemende globalisering. De invloed van het Engels in het Nederlands blijft groeien en de moderne jeugd beheerst het Engels steeds beter. De Engelse en Nederlandse taal raken, dikwijls tot ergernis van sommigen, steeds meer met elkaar vervlochten.[1] Zo nam de Nederlandse minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Hugo de Jonge, tijdens de bestrijding van de coronacrisis veelvuldig het Engelse woord *impact* in de mond:

> 'De coronapandemie heeft een negatieve *impact* op de werkgelegenheid.'[2]

Het is tekenend voor de huidige stand van het Nederlands dat een minister een van oorsprong Engels woord als *impact* in de mond neemt, waar effect of invloed ook mogelijk was geweest. In de oudheid was dit fenomeen, buitenlandse woorden in de eigen taal verwerken, niet veel anders. Vanuit het Grieks heeft het Latijn bijvoorbeeld de term πολιτικός overgenomen, die later als politicus ook in het Nederlands terecht is gekomen. De Romeinse politicus en redenaar Marcus Tullius Cicero (106-43 v.Chr.) bedient zich op verschillende momenten en op verschillende manieren van de Griekse taal in zijn brieven:

(1) *Primum, ut opinor, εὐαγγέλια. Valerius absolutus est Hortensio defendente.*[3]

> 'Eerst, naar mijn mening, goed nieuws! Valerius is vrijgesproken door de verdediging van Hortensius.'[4]

Net als bij Hugo de Jonge vraag ik me af waarom Cicero dat doet. Had hij niet voor het Latijn kunnen kiezen en waarom doet hij dat niet? Op welke manieren bedient Cicero zich van de Griekse taal en hoe is dat te verklaren? Wat is de invloed van het genre op het gebruik van Grieks? In deze studie tracht ik het wetenschappelijk debat omtrent dit fenomeen te beschrijven en nieuwe antwoorden te vinden op de vraag waarom hij op deze manier omgaat met de Griekse taal.

1.1 Cicero, Latijn en Grieks

Het zou te omvangrijk zijn om in deze inleiding in te gaan op Cicero's hele leven. Om die reden beperk ik me tot de rol van de Griekse en Latijnse taal in Cicero's leven.[5]

---

[1] https://www.nu.nl/weekend/3934458/al-engels-in-nederlandse-taal-beetje-awkward.html (laatst geraadpleegd op 13-02-2021); https://www.rtlnieuws.nl/editienl/artikel/4759336/nederlanders-zijn-not-amused-met-de-verengelsing (laatst geraadpleegd op 20-02-2021); https://onzetaal.nl/nieuws-en-dossiers/dossiers/de-invloed-van-het-engels#close (laatst geraadpleegd op 20-02-2021).

[2] Edwin Kreulen in *Trouw* op 18-09-2020: https://www.trouw.nl/opinie/impact-rukt-op-in-de-krant-is-dat-erg~b55dd10f/.

[3] Cic. Att. 2.3.1. De Loebedities van Shackleton Bailey (1999-2002) vormen de bronnen van de tekstedities van Cicero's brieven.

[4] Alle vertalingen gebruikt zijn van eigen hand.

[5] Voor informatie over Cicero's leven en zijn bezigheden zie Rowland (1972), Rawson (1975), Lesaffer (2003) en Manuwald (2015), de inleidingen van Shackleton Bailey's Cambridge-uitgave van enkele brieven (1995) en zijn Loebedities van alle brieven van Cicero (1999-2002).

Marcus Tullius Cicero is geboren op 3 januari 106 v.Chr. te Arpinum, Italië. Zijn familie behoorde tot de lokale elite en had goede banden met de Romeinse aristocratie. Daardoor kon Cicero de beste opleiding van Rome volgen. Cicero legde zich toe op de retorica en kwam in de leer bij een machtige Romein, Marcus Licinius Crassus. Het onderwijs dat Cicero bij hem kreeg was hoogstwaarschijnlijk geheel in het Grieks. In deze periode kwam Cicero ook in aanraking met de filosofie, een vak dat toentertijd voornamelijk in het Grieks werd bedreven. Bovendien ontstonden in Rome steeds grotere Griekse bibliotheken, waardoor Griekse literatuur meer voorhanden was.[6] Cicero was een natuurtalent. Hij excelleerde in alle vakken en beloofde een belangrijke persoon in de Romeinse samenleving te worden.[7]

Cicero was als politiek filosoof uitstekend op de hoogte van andere filosofische werken. In zijn werken *De Re Publica* en *De Legibus* grijpt Cicero vaak terug op Griekse auteurs als Plato. De titel *De Re Publica* is zelfs een letterlijke Latijnse vertaling van Plato's werk Πολιτεία. Hij verankert zijn politiek filosofische werken in de Griekse filosofie, maar positioneert ze in het Romeinse heden en schrijft ze in het Latijn.

In Cicero's redevoeringen komen zijn Latijnse taalkwaliteiten nog sterker naar voren. Volgens zijn eigen theorie, onder andere gepubliceerd in *De Oratore*, is het essentieel dat een perfecte *orator* juist in taal excelleert en Cicero voldeed daar naar zijn eigen opvatting aan.[8]

Cicero wordt gezien als een uitstekend redenaar en filosoof en hij was de Latijnse taal meer dan machtig. Zijn werken werden na zijn dood onderdeel van de canon en zijn invloeden op latere generaties zijn enorm geweest.[9] Augustus zou, aldus Plutarchus, naar hem verwijzen als een 'Λόγιος ἀνήρ […] λόγιος καὶ φιλόπατρις', 'een welsprekend man [...] welsprekend en vaderlandlievend'.[10] Daarnaast moet Cicero ook zeer bekwaam zijn geweest in de Griekse taal. Hij was bij Crassus opgeleid in het Grieks en had talloze Griekse vrienden, naar en over wie hij schreef in zijn brieven. Deze Griekse vrienden moeten een grote invloed hebben gehad op Cicero's kennis van Grieks.[11] Cicero is ook meermaals in het Griekssprekende oosten geweest. Als gevolg van een ingewikkeld conflict werd Cicero in 58 v.Chr. in ballingschap naar Macedonië gestuurd door volkstribuun Publius Clodius Pulcher. In Macedonië verging het hem slecht. Hij was erg ongelukkig en maakte zich grote zorgen over zijn broer Quintus en de gebeurtenissen in Rome, waar Atticus was om Cicero's honneurs waar te nemen. Na achttien maanden kon Cicero terugkeren naar Rome.[12] In 51 v.Chr. moest hij echter Rome weer verlaten. Hij was benoemd tot gouverneur van Cilicië, een landstreek in zuid-Turkije, waar hij tot 50 v.Chr. verbleef. In Cilicië verging het Cicero niet zo slecht als in Macedonië en deze keer had hij Marcus Caelius Rufus opgedragen om hem op de hoogte te houden van de

[6] Bishop (2019) 9-10.
[7] Shackleton Bailey (1999) vol. I, 3-4; Rawson (1975) 7-10.
[8] Manuwald (2015) 53-66, 72-74.
[9] Manuwald (2015) 139: 'Cicero soon became a key author in the school syllabus.'
[10] Plut. Cicero 49.5. Bron voor het Grieks vormt de Loebeditie van Perrin. Cf. ook Manuwald (2015) 136-137.
[11] Rowland (1972).
[12] Shackleton Bailey (1999) vol. I, 7-8; Rawson (1975) 116-121.

gebeurtenissen in Rome. In Cilicië heeft Cicero het nodige werk gedaan om de provincie te besturen, maar, net als in Macedonië, spendeerde hij de meeste tijd aan zaken in Rome.[13]

Cicero heeft een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van het gebruik van de Griekse taal in de Romeinse wereld. Van Cicero weten we namelijk dat hij veel disciplines verlatijnst heeft. Filosofische en retorische vaktermen, die in de Latijnse taal niet bestonden, zijn door Cicero vanuit het Grieks in het Latijn vertaald. Zijn actieve beheersing van de Griekse taal wordt onderstreept door Plutarchus, die zegt dat Cicero niet alleen Griekse woorden vertaalt, maar ook woorden munt en nieuwe betekenissen aan woorden geeft.[14]

1.2 Epistolografie

Brieven waren in de oudheid een genre. Enkele briefwisselingen, zowel voor als na Cicero, zijn gepubliceerd. Beroemde overgeleverde briefcorpora komen van Horatius, Seneca en Plinius Minor. Brieven werden gebruikt om, vaak in zeer ontspannen taal en stijl, een persoonlijke boodschap aan de adressant over te brengen. Cicero's brieven gaan meestal over politiek, maar zijn ook bedoeld om informatie uit te wisselen over de stand van zaken (bijvoorbeeld bezigheden, gezondheid of het weer).[15]

In de oudheid konden brieven niet sneller reizen dan mensen. Brieven werden vervoerd door mensen en het kon lang duren voordat een brief bezorgd werd. Zo kon het enkele uren duren om een brief vanuit Rome naar de buitenwijken te sturen en meerdere maanden voordat hij in Syrië aankwam. Bovendien was er nog geen postsysteem, waardoor de bezorging afhankelijk was van mensen die toevallig op reis waren. Daarnaast is de correspondentie van Cicero zo omvangrijk dat hij haar niet alleen geschreven kon hebben, dus was hij afhankelijk van een secretariaat.[16]

Het is bekend dat Cicero voornemens was om zijn correspondentie te publiceren. In een brief aan Atticus laat hij weten dat hij enkele brieven wellicht gaat uitgeven:

(2) *Mearum epistularum nulla est συναγωγή; sed habet Tiro instar septuaginta, et quidem sunt a te quaedam sumendae. Eas ego oportet perspiciam, corrigam; tum denique edentur.*[17]

'Er is geen verzameling van mijn brieven, maar Tiro heeft er zo'n zeventig, en sommigen brieven moet ik nog van jou ontvangen. Het valt te verwachten dat ik ze doorneem en corrigeer; Ten slotte moeten ze dan uitgegeven worden.'

De enige aanwijzing van Cicero die op publicatie duidt is dus erg vaag, maar White suggereert dat Cicero boek 13 van de *Epistulae ad Familiares* wil uitgeven. Bovendien is niet zeker wanneer de correspondentie feitelijk is uitgegeven, laat staan door wie. Vaak is de suggestie gedaan dat de uitgave op naam moet komen van Tiro, Atticus of Nepos, maar hard

[13] Rawson (1975) 164-182; Shackleton Bailey (1999) vol I, 9-10; Swain (2002) 149; Rühl (2018) 146-152.
[14] Plut. Cicero 40.2; Lesaffer (2003) 48; Elder & Mullen (2019) 114.
[15] Morello & Morrison (2007) iii-xii; White (2010) 5-6.
[16] White (2010) 12-18.
[17] Cic. Att. 16.5.5.

bewijs ontbreekt.[18] Het is in ieder geval belangrijk om te weten dat Cicero de intentie had om brieven uit te geven.

Tot slot moet rekening gehouden worden met literaire intenties van Cicero in de brieven. Aangezien Cicero eraan dacht om de brieven uit te geven, zou het mogelijk kunnen zijn dat de brieven een literaire conventie zijn, waarbij Cicero niet alleen aan bijvoorbeeld Atticus schreef, maar mogelijk ook aan een groter publiek. Het is relevant om te weten of Cicero's *code-switching*, de taalwetenschappelijke benaming voor het gebruik van Grieks in het Latijn,[19] een bewuste keuze was dat een hoger doel diende, of *code-switching* een spontaan schrijven was, waaraan geen bewuste keuze ten grondslag lag. Eventuele literaire intenties kunnen daarom inzicht geven in motieven van *code-switching*. Cicero was een taalpurist wiens voorkeur bij het Latijn lag (zie ook pagina 18). Kon hij zoveel Griekse woorden gebruiken als hij wist dat de briefwisseling voor iedereen in te zien was of kon Cicero Grieks gebruiken omdat hij er (nog) geen rekening mee hield dat de brieven gepubliceerd zouden worden? Hoewel Cicero op een bepaald moment sommige brieven wilde publiceren, lijkt het er, volgens White, niet op dat zijn brieven erg literair zijn. Hij is van mening dat de brieven door onder andere het taalgebruik en het onderwerp niet geschikt zijn om uitgegeven te worden.[20] Hutchinson en Rühl nuanceren dit beeld enigszins. Zij betogen dat Cicero altijd goed voor ogen heeft aan wie hij schrijft en daaraan zijn taal aanpast. Brieven zijn dus niet voor een groter publiek geschreven, maar wel met het oog op wie de geadresseerde is.[21]

1.3 Code-switching

Een van de meest vooraanstaande en recente handboeken over *code-switching* is het omvangrijke werk van Tej K. Bhatia en William C. Ritchie, mede door de grondige revisie die bij de tweede druk is gedaan, als ook het grote aantal deelnemende auteurs uit verschillende delen van de wereld.[22] Ik bespreek in deze paragraaf kort hoe *code-switching* werkt, wat de voorwaarden ervoor zijn en welke overwegingen door de spreker worden gemaakt bij *code-switching*.

Code-switching is de afwisseling tussen twee of meer talen in dezelfde taaluiting.[23] Bij Cicero betekent dit dat onder *code-switching* het gebruik van Grieks in de Latijnse brieven wordt

[18] Bishop (2019) 219-220; White (2010) 31-34. De *communis opinio* luidt dat de brieven niet bij Cicero's dood ter publicatie klaarlagen. Er moet nog de nodige redactie hebben plaatsgevonden voordat de brieven daadwerkelijk zijn uitgegeven. Het is bovendien niet uitgesloten dat de brieven als geheel zijn gepubliceerd. White vat de grote onzekerheid samen: 'theories about the formation of the collection were guided by assumptions about editorial motive that could only be judged by standards of good storytelling.'

[19] Adams (2003) 19*:* 'The alternate use of two languages or linguistic varieties within the same utterance or during the same conversation.'

[20] White (2010) 90-99: 'Eloquence is no more than a contributing element of Cicero's epistolary strategy here.'

[21] Hutchinson (1998) 5-6; Rühl (2018) 28.

[22] Bhatia & Ritchie (2013); Rivlina (2014); Nuessel (2015).

[23] MacSwan (2013) 323; Appel & Muysken (2005) 117-118 maken een belangrijke indeling van de plaatsing van *code-switching* in een rede. Zij onderscheiden drie soorten: Tag-switches (1) zijn uitroepen

verstaan. *Code-switching* is niet altijd in elke vorm mogelijk. Er is veel onderzoek gedaan naar de voorwaarden van *code-switching,* maar de consensus is dat *code-switching* moet voldoen aan de grammaticaregels van beide talen.[24] Een treffend voorbeeld waarbij dit niet het geval is, is het volgende (Engels is weergegeven in cursief schrift en Spaans in cursief onderstreept schrift):

* *The student had visto la película italiana*

In dit voorbeeld wordt de verleden tijd in twee talen weergeven. De persoonsvorm is in het Engels en het voltooid deelwoord in het Spaans. *Code-switching* zou in dit geval alleen voorkomen wanneer de verleden tijd volledig in het Engels zou zijn (*had seen*) of volledig in het Spaans (*habían visto).*[25]

De kwaliteit en kwantiteit van *code-switching* is afhankelijk van een aantal omgevingsfactoren: de gesprekspartner(s), omgeving, berichtintrinsieke overwegingen en de houding ten opzichte van beide talen. De gesprekspartner en zijn/haar rol in het gesprek zijn van essentieel belang voor het succes van *code-switching.* Wanneer dit goed gaat, benadrukt dat hun sociale relatie, maar er zijn ook twee redenen waarom het fout kan gaan: gesprekspartners zijn niet goed op de hoogte van elkanders taalkwaliteiten en achtergronden, waardoor hun taalgebruik aftastend is of de gesprekspartners hebben een verschillende taalvoorkeur (bijvoorbeeld een persoon spreekt liever Engels en de ander liever Spaans). In beide gevallen hebben de gesprekspartners hun taalvoorkeuren niet goed op elkaar afgestemd.[26]

Tweetaligen houden rekening met hun omgeving wanneer *code-switches* worden gebruikt. Ze maken onderscheid tussen een privésfeer en een publieke sfeer. Elke situatie heeft een eigen reden voor *code-switching.* In de privésferen dient *code-switching* vaak intimiteit, toenadering, emoties en groepsgevoel. In een publieke sfeer wordt *code-switching* gebruikt om een afstand te creëren tussen gesprekspartners, autoriteit van de spreker te bewerkstelligen en objectiviteit te benadrukken. Daarnaast is de kwaliteit van kwantiteit van *code-switches* afhankelijk van

in een monoloog. Deze geven aan dat een monoloog tweetalig is. Daarnaast onderscheiden Appel & Muysken *intra-sentential* (2), *code-switches* in het midden van een zin, waarbij de *code-switch* grammaticaal onderdeel is van de zin, en *inter-sentential* (3), *code-switches* die tussen twee zinnen voorkomen. Het onderscheid tussen (2) en (3) heeft soms geleid tot de scheiding tussen de begrippen *code-switching* en *code-mixing,* waarbij *code-switching* beperkt is tot *inter-sentential* en *code-mixing* beperkt is tot *intra-sentential.* Wetenschappers zijn het niet altijd eens over de zin van deze scheiding. Sommige hanteren beide termen en sommige hebben *code-mixing* opgenomen in *code-switching.* Zie ook Bhatia & Ritchie (2013) 376 voor een uitgebreidere weergave van het debat. Ik beschouw in dit werk *code-switching* en *code-mixing* als één begrip, *code-switching.*

[24] MacSwan (2013) 337: 'Nothing constrains code-switching apart from the requirements of the mixed grammars.'

[25] MacSwan (2013) 333.

[26] Bhatia & Ritchie (2013) 378-381.

omgevingsfactoren als religie, geslachtspositie (bijv. de rol van de vrouw in de samenleving) en leeftijd.[27]

Berichtintrinsieke overwegingen houden in dat er een aantal redenen is waardoor *code-switching* voorkomt, die niet zozeer verband houden met de gesprekspartners(s) of de omgeving, maar wel met de aard van het gesprek en het bericht dat je wil overbrengen. Sprekers zijn geneigd om in een aantal situaties *code-switches* te gebruiken:

I. Letterlijke citaten worden vaak weergegeven in de taal waarin het origineel gezegd is;
II. Elkaars *code-switches* worden herhaald om er nadruk op te leggen;
III. Een onderwerp wordt geïntroduceerd in de ene taal en uitgewerkt in de taal (*As for this,* ze is thuis (de rest van de dialoog vervolgt in het Nederlands));
IV. De aandacht wordt van een moeilijk onderwerp of een taboe afgehaald;
V. Tussenwerpsels en korte vaste uitdrukkingen worden in een andere taal weergegeven.[28]

Daarnaast is de houding ten opzichte van de andere taal erg belangrijk. Bhatia & Ritchie observeren twee verschillende houdingen, een bewuste en een onbewuste. Wanneer men zowel bewust als onbewust positief tegenover de andere taal staat wordt *code-switching* veel gehanteerd (Puerto Ricanen in New York staan positief tegenover het Engels en gebruiken dus veel *code-switches*), maar wanneer men zowel bewust als een onbewust een negatieve houding heeft tegenover de andere taal, komt *code-switching* nauwelijks voor (Vlamingen en Walen in België staan negatief tegenover respectievelijk Frans en Nederlands en dus vermijden ze *code-switches*).[29]

Tot slot is het opvallend dat de meerderheid van de tweetaligen, ook zij die veelvuldig *code-switches* gebruiken, een negatieve houding hebben ten opzichte van *code-switching*. Het fenomeen wordt gezien als een teken van luiheid of onjuist taalgebruik. Deze mensen bieden in sommige gevallen zelfs hun excuses aan voor hun dubbele taalgebruik. Desalniettemin worden deze excuses meestal gevolgd door een terugval in hetzelfde patroon. *Code-switching* wordt weer gebruikt zoals daarvoor.[30]

1.4 Status quaestionis

De notie dat Cicero veelvuldig gebruikt maakt van Grieks in zijn brieven is al erg oud. De eerste grote inventarisatie van graecismen – het gebruik van Grieks in het Latijn (zie ook noot 45) - in Cicero's brieven komt op naam van Robert Yelverton Tyrell en Louis Claude Purser, wiens werk ik in deze studie niet meeneem doordat de ideeën achterhaald zijn. Volgens hen wordt Grieks gebruikt om lacunes in de Latijnse taal op te vullen, maar ik vind het moeilijk om te begrijpen dat Cicero, zo bekwaam als hij was in het Grieks en Latijn, geen Latijns woord

[27] Bhatia & Ritchie (2013) 381-384. Religie kan bijvoorbeeld een rol spelen bij *code-switching*. Door de eigen geloofsovertuiging kan iemand van taal wisselen doordat die taal beter past bij de bepaalde geloofsovertuiging. Denk in het Nederlands aan het woord 'ramadan', dat betrekking heeft op de islamitische vastenmaand.
[28] Bhatia & Ritchie (2013) 384-386.
[29] Bhatia & Ritchie (2013) 386-388.
[30] Bhatia & Ritchie (2013) 389.

zou kennen voor een bepaald concept. Bovendien zijn Cicero's redevoeringen in hoogstaand Latijn geschreven. Dat Cicero geen woord paraat zou hebben lijkt me daarom erg onwaarschijnlijk.[31]

Een complete index van graecismen in Cicero's brieven is in wezen te maken door de werken van R.B. Steele,[32] Herbert Jennings Rose[33] en Barry Baldwin[34] te combineren. Tegenwoordig is de meest actuele database op internet te vinden. Deze database is een nevenproduct van het boek van Elder & Mullen. In deze studie zal ik naar deze database verwijzen als de CSRL, *Code-Switching in Roman Literature*.[35]

De 21e eeuw heeft een interessante, en zinvolle, nieuwe invalshoek gegeven in dit debat. Voor het eerst worden ook taalwetenschappelijke theorieën betrokken bij dit werkveld. Swain start met enkele algemene opmerkingen over Cicero's *code-switching*.[36] Aan de hand van zo'n dertig graecismen stelt Swain dat Cicero met *code-switching* indruk wil maken op zijn correspondent en wil laten zien hoezeer hij de Griekse taal waardeert.[37]

Een jaar later publiceerde James Noel Adams een omvangrijke monografie over tweetaligheid in het Latijn, waarin *code-switching* bij Cicero niet kon ontbreken. Aan de hand van de taalwetenschap onderzoekt Adams het Grieks van Cicero. Hij onderscheidt zeven categorieën graecismen en dekt daarmee ongeveer 17% van het corpus:[38]

I. Karakteriseringen (*characterisations*): Dit wil zeggen dat Cicero, doorgaans middels een onzijdig bijvoeglijk naamwoord of een bijwoord, een globale indruk geeft van iemands brief, *speech* of rede;

---

[31] Steele (1900) 391-392. Zie ook §4.6.1.

[32] Steele (1900) legt zich toe op het onderzoek naar verschillende graecismen in de *Epistulae ad Atticum*. Bij hem treffen we reeds de eerste types van graecismen. Steele onderscheidt citaten, spreekwoorden en individuele woorden (zie voor mijn definitie van deze termen pagina 13). Het overzicht van spreekwoorden is geproduceerd aan de hand van het *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, een overzicht van Griekse spreekwoorden en uitdrukkingen, en wordt nog steeds door Adams (2003) gebruikt. Net als Tyrell & Purser is Steele erg conservatief in zijn opvatting: 'We may safely assume that there is little to no originality in the Greek of the Epistles, excepting, perhaps, where Cicero has formed punning Greek adjectives and nouns from the names of men.'

[33] Rose (1921) heeft zich beperkt tot het opstellen van een overzicht van alle individuele woorden in alle brieven (d.w.z. *Epistulae ad Atticum, Epistulae ad Familiares* en *Epistulae ad Quintum*). Rose categoriseert de woorden op temporeel voorkomen en voegt zo nu en dan een opmerking toe over het type.

[34] Baldwin (1992) completeert de index door nader onderzoek te doen naar spreekwoorden en uitdrukkingen, m.a.w. graecismen groter dan een woord, in de *Epistulae ad Familiares* en *Epistulae ad Quintum*. Baldwin concludeert ook dat de waardering van *code-switching*, in tegenstelling tot Tyrell & Purser en Steele, aanzienlijk is toegenomen: 'Greek is like lace; every man gets as much of it as he can.'

[35] Elder & Mullen (2019); https://csrl.classics.cam.ac.uk/index.php.

[36] Swain (2002) 148-151. Cicero bedient zich niet van graecismen tijdens zijn ballingschap, maar schrijft veel graecismen in Cilicië. Daarnaast schrijft Cicero geen graecismen na Tullia's dood en schrijft hij bijna nooit Grieks in brieven aan Terentia. Het ligt voor de hand om te stellen dat Cicero's *code-switching* afhankelijk is van Cicero's en zijn correspondents humeur en hun mate van vriendschap.

[37] Swain (2002) 163-167.

[38] Adams geeft een typologie voor 171 graecismen, waar mijn corpus 1011 graecismen bevat.

II. Vaktermen (*medical terminology*): Adams merkt op dat Cicero veelvuldig medische vaktermen gebruikt;
III. Uitdrukking (*proverbial expression*): Adams neemt dit type van Steele over, die gebaseerd is op het *Corpus Paroemiographorum Graecorum*. Adams doelt hierbij op zinnen of zinsneden die in het Grieks een uitdrukking zijn en in het Latijn worden toegepast om een filhelleense sfeer in de brief te creëren en de adressant te tonen hoe goed het Grieks van de schrijver is.
IV. *Mot juste*: Dit zijn woorden waarvoor in het Latijn geen écht geschikte vorm is, maar in het Grieks wel. Cicero gebruikt de Griekse variant omdat deze simpelweg beter past;
V. Distantiëring (*distancing*): Aan de hand van moderne voorbeelden stelt Adams vast dat *code-switching* ook wordt gebruikt om afstand te nemen van je correspondent. Wanneer Cicero Terentia schrijft, zegt hij dat hij χολὴν ἄκρατον, 'pure gal', uitspuugt. Cicero vertelt dit in het Grieks omdat hij bij Terentia niet het beeld van een gal uitspugende Cicero wil opwekken (zie ook pagina 71);
VI. Versleuteling (*coding*): Omdat het Latijnse postsysteem geen gesloten geheel was, wilde Cicero door het gebruik van Grieks bepaalde inhoud versleutelen, opdat de brief tijdens het transport moeilijk door buitenstaanders gelezen kon worden;
VII. Diverse (*special cases*): Tot slot wijst Adams nog op twee voorbeelden waarbij Cicero o.a. het letterlijke opschrift op een standbeeld (Πολυκλέους, 'van Polycles') citeert. Cicero gebruikt Grieks omdat de naam van Polycles ook in het Grieks op het standbeeld staat. In essentie is het dus een citaat van het opschrift op een standbeeld.[39]

Hoewel Adams nog geen vijfde van het hele corpus uitwerkt, heeft hij voor het eerst een duidelijke typologie gecreëerd aan de hand waarvan de motieven van Cicero's *code-switching* beter blootgelegd kunnen worden. Zo legt Adams uit dat Cicero bij een vakterm Grieks hanteert omdat dit de gebruikelijke taal was om de vakterm te gebruiken.

Aan het einde van zijn hoofdstuk heeft Adams enkele suggesties gedaan voor verder onderzoek.[40] Op deze suggestie hebben Olivia Elder & Alex Mullen hun boek gebouwd.[41] Dit boek focust zich niet alleen op Cicero, maar ook op andere Romeinse brievenschrijvers, waaronder Suetonius en Horatius. Elder & Mullen hebben, in tegenstelling tot Swain en Adams, een analyse gemaakt van het hele corpus van Cicero. Over hun hele corpus

[39] Adams (2003) 297-347.
[40] Adams (2003) 345: 'Much remains to be done on Ciceronian code-switching. In the previous section, for example, it was suggested that a statistical survey of the parts of speech and inflectional forms admitted might be revealing. Ideally too a distinction should be made between the different forms which Greek takes in the letters: literary quotations, partial quotations, proverbs, single words, words from the koine, coinages etc. What distinctions of function can be discerned between the various types?'
[41] In een recensie op het boek van Elder & Mullen geeft Dickey (2020) aan dat hun boek een vicieuze cirkel in stand lijkt te zetten. De linguïstische theorieën omtrent *code-switching* die zij gebruiken zijn vooral gestoeld op de werken van andere classici en daardoor niet geheel in lijn met de meeste recente ontwikkelingen binnen de taalwetenschap. Desalniettemin is het boek een toonaangevend werk dat naadloos door beide auteurs is samengesteld.

onderscheiden Elder & Mullen veel types, maar de meest voorkomende in Cicero zijn de volgende:[42]

I. Citaten (*quotations*): Citaten zijn genomen uit een andere geschreven of gesproken bron. Hieronder vallen soms ook uitdrukkingen en spreekwoorden;
II. *Greek cultural sphere* (GCS): Deze categorie duidt aan dat een graecisme is bedoeld om een Griekse sfeer of associatie met de Griekse cultuur op te wekken, in het bijzonder wanneer deze sfeer passender was dan een Latijnse sfeer. Hieronder vallen ook Adams' vaktermen;
III. Omschrijving *(description):* Deze functie is primair bedoeld om personen en/of zaken te omschrijven en verder toe te lichten;
IV. Signaalwoord *(discourse marker):* Een graecisme dat bedoeld is om een rede te organiseren. Elder & Mullen geven αὐτίκα γὰρ, 'want meteen' (Cic. Att. 6.9.3), als voorbeeld om aan te geven dat er sprake is van een ander onderdeel van een rede;
V. Metalinguïstisch (*metalinguistic):* Een graecisme dat een gesproken of geschreven woord omschrijft qua toon, accent of effect. Dit komt in grote lijnen neer op wat Adams een karakterisering noemt;
VI. Namen *(naming):* Dit zijn alle vormen van eigennamen, namen van werken of bijnamen.[43]

Daarnaast bespreken zij enkele door hen herkende patronen. Er wordt ingegaan op het gebruik van vaktermen, GCS, woordspelingen en toenadering tot de correspondenten Appius Pulcher, Atticus, Caesar en Pompeius.[44]

1.5 Verantwoording en methode

In zijn conclusie heeft Adams een deur opengelaten voor verdere bestudering van Cicero's brieven. Daar is antwoord op gekomen in de vorm van het boek van Elder & Mullen. In mijn bijdrage wil ik op met name de werken van Adams en Elder & Mullen voortborduren om meer te leren over de redenen van *code-switching*. Aan de hand van de volgende onderzoeksvraag zal ik in dit werk ingaan op Grieks in de brieven van Cicero: 'Hoe dragen de verschillen tussen de gebruikswijzen van graecismen en van hun Latijnse equivalenten en vertalingen in de brieven van Cicero bij aan de reeds door Adams en Elder & Mullen geconstateerde redenen voor *code-switching?'*

Een graecisme is een Grieks woord in de Latijnse tekst. Graecismen onderscheiden zich van de Latijnse tekst doordat ze in het Griekse alfabet zijn geschreven. Griekse woorden die in het

[42] Elder & Mullen onderscheiden in totaal achttien types die voorkomen bij o.a. Cicero, Plinius, Suetonius en Horatius. Ik bespreek in dit werk slechts de meest voorkomende bij Cicero, omdat het grootste deel van het corpus hiermee gedekt is en sommige types van Elder & Mullen meer betrekking hebben op andere schrijvers dan op Cicero.

[43] Zie Elder & Mullen (2019) 25-29 voor hun gehele typologie en Elder & Mullen (2019) 133 voor het meest frequente voorkomen bij Cicero. Voor de voorbeelden van deze types verwijs ik naar pagina 25-29 van Elder & Mullen of hun hele derde hoofdstuk.

[44] Elder & Mullen (2019) 111-175.

Latijnse alfabet zijn geschreven beschouw ik als leenwoorden.[45] In dit onderzoek richt ik me op al het Grieks in de volgende werken van Cicero: *Epistulae ad Atticum*, *Epistulae ad Familiares*, *Epistulae ad Quintum* en *Epistulae ad Brutum*, wat neerkomt op zo'n 1000 graecismen. De Loebedities van Shackleton Bailey worden gebruikt om de tekst weer te geven; deze tekst heb ik als leidend beschouwd. Slechts bij grote tekstproblemen wend ik me tot andere edities en zal ik dieper ingaan op tekstkritiek.[46] Het corpus bestaat uit meer dan 1000 graecismen, die ik niet allemaal zal bespreken, maar ik zal me beperken tot graecismen waarvan Cicero een Latijns equivalent of vertaling gebruikt. Alle graecismen zijn wel bestudeerd en opgenomen in een tabellarisch overzicht in volume II van dit werk.

Alle graecismen zijn door mij geordend in een database. Hierin heb ik de graecismen gecategoriseerd en getypeerd op onder andere lengte, type en datering.[47] In deze database heb ik de woorden getypeerd en opgenomen welk type Adams en Elder & Mullen aan een graecisme geven. Tevens is hierin een datering opgenomen, waardoor weer inzichtelijk is of woorden een neologisme of hapax zijn – het laatste overzicht hiervan komt immers van Rose. Mijn database is zodoende een bron waarin het typologieën van Adams en Elder & Mullen aangevuld en becommentarieerd worden.

Het begrip lengte is onderverdeeld in vier types: Woord, tekstelement, zin en alinea.[48] Met het type doel ik in essentie op de gebruikswijze, wat mogelijk gerelateerd is aan reden om Grieks te gebruiken.[49] Ik onderscheid de volgende types:

---

[45] Van Dale, s.v. graecisme: 'woord, uitdrukking of constructie gevormd naar het Grieks of daar letterlijk uit vertaald, in strijd met het eigen taalgebruik.' Ter verduidelijking zal ik in dit werk woorden, uitdrukking of citaten in het Grieks aanduiden als een graecisme en woorden afgeleid van het Grieks (bijv. *allegoria*) als een leenwoord aanduiden. Voor de afbakening van een graecisme hanteer ik dezelfde voorwaarden als Elder & Mullen (2019) 121. Zie voor het onderscheid tussen graecismen en leenwoorden Deuchar (2020) 2-5, die de definitie van Ryan Besett aanhaalt: 'een leenwoord is een woord dat morfologisch en syntactisch geïncorporeerd is in een taal, als het ware een onderdeel van de taal, en een *code-switch* is dit niet'.

[46] Elder & Mullen (2019) 120-125 wijzen op een lastige traditie van het Grieks in de brieven. Kopiisten in de middeleeuwen neigden ernaar om woorden die Grieks aandeden in Grieks schrift te schrijven. Voorbeelden hiervan zijn Βοῶπις en Τεῦκρις, die in het corpus ook in de Latijnse variant en met Latijnse verbuigingen te vinden zijn. Hiervan is het dus maar de vraag of Cicero ze in het Grieks heeft geschreven. Vice versa geldt hetzelfde voor *Boopis* en *Teucris*.

[47] Zie voor de indeling van de database volume II.

[48] Woord: Een graecisme wordt als woord beschouwd wanneer dit een enkel woord is, dat syntactisch en grammaticaal niet bij een ander woord in de brief hoort en ingesloten wordt door minstens twee Latijnse woorden; Tekstelement: Hieronder schaar ik alle graecismen die groter zijn dan een woord, een syntactische en grammaticale eenheid vormen, maar evenwel nog geen zin kan worden genoemd, door het ontbreken van bijvoorbeeld een onderwerp of een persoonsvorm; Zin: Als een zin beschouw ik een graecisme dat een volledige zin, van hoofdletter tot punt, vormt en zodoende ook een afgesloten geheel is; Alinea: Een alinea is een graecisme dat groter is dan een zin. Dit kan soms betekenen dat het betrekking heeft op twee zinnen, maar soms een heel *caput* van een brief vormt.

[49] Ten behoeve van de terminologie en typologie is het van belang om het begrip reden goed in te kaderen. Hiermee bedoel ik specifiek de reden om in het Grieks te schrijven. Dat Elder & Mullen en ik een graecisme als een citaat typeren, heeft niets te maken met de reden. Het is slechts een constatering

I. Citaat: Cf. type I van Elder & Mullen. Ik voeg hieraan toe dat er sprake moet zijn van een onmiskenbare associatie met de oorspronkelijke auteur, wat ook kan betekenen er geen sprake is van een letterlijk citaat;
II. Allusie: Met een allusie wordt een mogelijke associatie met een auteur uit het verleden bewerkstelligd. Een allusie bestaat meestal uit een woord of enkele woorden en heeft daardoor een zwakkere associatie dan een citaat;
III. Vakterm: Cf. type II van Adams en type II van Elder & Mullen. Een vakterm is een woord dat vaak in eerdere en latere literatuur in eenzelfde context voorkomt, bijvoorbeeld medische, filosofische of retorische, en binnen die context vast begrip is;
IV. Vaste uitdrukking: Hiermee wordt bedoeld dat een combinatie van woorden in die combinatie een eigen betekenis heeft die meestal los staat van de betekenissen van de woorden afzonderlijk. Dit kan soms slaan op een duidelijk spreekwoord, maar ook op een combinatie van woorden die in de Griekse taal op een bepaalde manier (bijv. een uitroep) wordt gebruikt. Zie ook type III van Adams;
V. Naam: Onder de naam vallen alle persoonsnamen en alle namen van boeken. Zie hiervoor ook type VI van Elder & Mullen;
VI. Vrij taalgebruik: Vrije taalgebruik houdt in dat Cicero alledaags taalgebruik hanteert. Dat betekent dat het woord of de woorden geen enkele connotatie heeft of hebben met een spreekwoord, vakterm, citaat of elk eerder of ander gebruik. In de praktijk zijn dit alle graecismen die niet onder type I-V vallen.

Tot slot onderscheid ik nog enkele tijdsindicaties, te weten Attisch, klassiek, hellenistisch, koine, tijdloos, hapax en neologisme.[50] Bij deze analyse heb ik constant gebruik gemaakt van de *Thesaurus Linguae Graecae* (TLG) en het woordenboek van Liddell-Scott-Jones (LSJ). Soms is de CSRL geraadpleegd of *The Brill Dictionary of Ancient Greek* (BDAG). In dit werk zal ik naar deze zoeksystemen en lexica verwijzen met hun afkorting.

Alvorens ik mijn analyse en typologie zal toelichten, zal ik eerst enkele globale correlaties vaststellen en deze van analyse voorzien. Vervolgens bespreek ik alle gevallen waarvan in Cicero's brieven een equivalent of vertaling te vinden is, waarna ik deze afzet tegen de redenen voor *code-switching* die al uiteengezet zijn door Adams en Elder & Mullen. Hiermee tracht ik

dat het graecisme ook al bij, bijvoorbeeld, Homerus voorkomt. Een reden zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat Cicero hiermee zijn kennis van het Grieks wil laten zien.

[50] Voor de definities van Attisch, klassiek en hellenistisch verwijs ik naar Rose (1921). Het enige verschil is dat Rose het begin van het gebruik aangeeft en ik hiermee de focus van het gebruik bedoel. Woorden die gedurende de hele oudheid of een groot deel van de hele oudheid voorkomen noem ik tijdloos. Rose onderscheidt geen koineklasse, maar voor mij zijn dat woorden die pas rond het begin van de moderne jaartelling actief gebruikt worden. Tot slot onderscheidt Rose ook hapaxen en neologismen, waarvan sommigen niet meer actueel zijn doordat intussen veel meer teksten bekend zijn. Een hapax (ἅπαξ, 'eenmalig') is een woord dat maar één keer in voorkomt in de hele oudheid. In het corpus zijn twee woorden opgenomen die twee keer bij Cicero voorkomen, maar buiten Cicero nergens, namelijk γυμνασιώδης (Cic. Att. 1.6.2 en Cic. Att. 1.9.2) en πεντέλοιπος (Cic. Att. 14.21.4 en Cic. Att. 15.2.4). Deze woorden voldoen officieel niet aan de definitie van hapax, maar omdat het gebruik slechts bij Cicero is en slechts tweemaal, beschouw ik het toch als een hapax. Een neologisme is een woord dat voor het eerst bij Cicero voorkomt.

enerzijds het debat over *code-switching* in Cicero's brieven vanuit een ander perspectief te belichten en anderzijds ook de reeds getrokken conclusies van commentaar te voorzien.

2 Macroscopie: een globale corpusanalyse

Met behulp van de database is een aantal globale correlaties en patronen vast te stellen in het corpus. In het volgende bespreek ik kort welke correlaties te observeren zijn en welke conclusies hieraan verbonden kunnen worden.

2.1 Correspondenten

Het hele brievencorpus van Cicero omvat 941 brieven, waarvan 837 van Cicero's hand zijn en 85 aan hem gericht zijn. In het corpus zitten dus negentien brieven waarvan Cicero noch de schrijver is, noch de ontvanger. Tabel I geeft een overzicht van alle schrijvers aan wie Cicero een of meerdere graecismen richt:

Tabel I: Graecismetypes uitgezet per correspondent.

	Allusie	**Citaat**	**Naam**	**Vakterm**	**Vaste uitdrukking**	**Vrij taalgebruik**
A. Torquatus					1	
Appius Pulcher		1	2			4
Atticus	22	87	63	73	63	528
Caelius Rufus				1		1
Caesar		6	1			
Cassius		3	1	3	1	6
Cornificius					1	
D. Brutus						3
Dolabella				1		3
Fabius Gallus		1		2		1
M. Brutus						1
M. Fabius Gallus					1	
Matius						1
Mescinius Rufus						1
Minucius Thermus				2		
Papirius Paetus		1	1	1		5
Plancus			1			
Q. Lepta		1				
Quintus Cicero	1	13	2	4	3	17
Servilius Isauricus				1		
Servius Sulpicius Rufus						2
Terentia				1		
Tiro				7	1	8
Trebatius			2			2
Varro		2	1	2	1	6
Volumnius Eutrapelus				3	1	3
	23	**115**	**74**	**101**	**73**	**592**

De helft van alle brieven in het corpus is gericht aan Titus Pomponius Atticus.[51] In deze brieven komen 833 graecismen voor, verdeeld over 243 brieven. Deze graecismen geven enerzijds informatie over het gebruik van Grieks door Cicero, maar anderzijds ook door Atticus. Een aantal keer citeert Cicero Atticus met woorden als *quod tu scribis*, 'wat jij schrijft'. Een voorbeeld hiervan is νέκυια, dat voor het eerst in de brieven voorkomt als een citaat van Atticus en dat door Cicero vervolgens ook in zijn eigen vocabulaire opgenomen is. Hetzelfde geldt voor ἐγγήραμα, dat een neologisme van Atticus is en vervolgens wordt overgenomen door Cicero.[52] Het is niet verwonderlijk dat Atticus Grieks in de mond neemt, aangezien testimonia over Atticus duidelijk maken dat Atticus Grieks sprak als een geboren Athener.[53] Evenals Cicero was Atticus ook erg geïnteresseerd in filosofie. Hij was een aanhanger van het epicurisme, waarin vriendschap een belangrijke rol speelde (Atticus was ook goed bevriend met Cassius en Brutus).[54] Naast vriendschap propageerde het epicurisme ook onthouding van politiek, wat ervoor heeft gezorgd dat Atticus het tweede triumviraat overleefde, terwijl Cicero in deze periode sneuvelde.[55]

De correspondenties tussen Marcus Cicero en zijn broer Quintus Tullius Cicero zijn overgeleverd in een apart corpus, *Epistulae ad Quintum*.[56] Quintus heeft eigenlijk altijd in de schaduw van zijn broer gestaan. Hij legde zich tijdens Marcus' ballingschap toe op zijn terugkeer en nam Marcus' honneurs waar, wanneer Marcus niet in Rome was. Quintus heeft enkele functies van de *cursus honorum* bekleed en gediend in het leger van Caesar en Pompeius. Quintus stierf, net als Marcus, tijdens de proscripties van 43 v.Chr.[57] Ook Quintus heeft een

[51] De bijnaam Atticus had Titus te danken aan zijn lange verblijf in Athene. Atticus ontwikkelde hier een grote liefde voor Griekenland en werd enorm populair bij de Atheners. Zodoende werd hij Atticus, de Attische, genoemd. Zie Shackleton Bailey (1999) vol. I, 17; Nelsestuen (2019) 354.

[52] O'Sullivan (2019) 98-101, 106-108. O'Sullivan onderscheidt deze 'citaten' van Atticus in drie categorieën: Letterlijke citaten uit Atticus' brieven, indirecte citaten van Atticus' woordgebruik en potentiële indirecte citaten.

[53] Shackleton Bailey (1999) vol. I, 19-20. O'Sullivan (2019) heeft zijn eerste paragraaf vernoemd naar een citaat van Nepos: *sic enim Graece loquebatur, ut Athenis natus videretur*, 'Want hij sprak immers zo [goed] Grieks, dat hij in Athene geboren scheen'.

[54] Shackleton Bailey (1999) vol I, 17-18; Nelsestuen (2019) 370-372. Van Atticus' goede vriendschap met Brutus wordt pas melding gemaakt bij Cornelius Nepos. Nelsestuen maakt de kanttekening dat het opvallend is dat een staatsman als Brutus vriendschappen onderhoudt met Atticus, die in het algemeen ver weg blijft van de politiek. Desalniettemin moet hun relatie beschouwd worden zoals ook de relatie tussen Cicero en Atticus, waarbij Cicero ook moest navigeren in het politiek klimaat van de late republiek.

[55] Shackleton Bailey (1999) vol. I, 18-17; Nelsestuen (2019) 372, 380-386; Farrer (1963) 3-4. Atticus onderhield in de late republiek goede banden met zowel Octavianus en als Marcus Antonius. Zijn dochter zou zelf de vrouw van de latere keizer Tiberius worden.

[56] In deze alinea gebruik ik voor Marcus Tullius Cicero en Quintus Tullius Cicero hun *praenomina* ter onderscheiding van beide heren. In het restant van deze studie verwijs ik naar Marcus Tullius Cicero als 'Cicero' en naar Quintus Tullius Cicero als 'Quintus'.

[57] Shackleton Bailey (2002) vol. I, 2-5; Rawson (1975) 294. Prost (2017) 456 geeft een treffende synopsis van de complexiteit van de positie van Quintus te midden van Marcus, Pompeius en Caesar: 'Son rôle suppose une synthèse des liens à l'une et l'autre de ces parties: d'un côté le lien fraternel à Marcus, élément d'un ensemble complexe alliant tribulations politiques, stratégie familiale, pratiques culturelles

grote interesse gehad in de Griekse cultuur. Het is bekend dat hij Grieks sprak en een Latijnse vertaling heeft gemaakt van drama's van Sophocles.[58]

In de *Epistulae ad Familiares* zijn de meeste graecismen te vinden in correspondenties met Marcus Tullius Tiro, Gaeus Cassius Longinus en Marcus Terentius Varro. Tiro was een slaaf van Cicero, maar werd later vrijgelaten door zijn meester. Na de vrijlating bleef Cicero Tiro's *patronus* en week Tiro maar zelden van zijn zijde. Na de dood van Cicero heeft hij zich volledig toegelegd op diens nalatenschap en de herinneringen aan zijn werk. Tiro zou zijn begonnen met een biografie van Cicero, die een belangrijke bron vormde voor de biografie van Plutarchus.[59] Hoewel het niet bekend is waar Tiro vandaan komt, moet zijn Grieks uitstekend zijn geweest. Hij voorzag Cicero's werken van proeflezing en gaf onderwijs aan Cicero's zoon, Marcus.[60]

Cassius was een belangrijke figuur in de late republiek. Hij is vooral bekend om zijn betrokkenheid bij de Caesarmoord, maar heeft verschillende politieke functies bekleed en gediend in het leger van Pompeius.[61] Hij zou een fervent aanhanger zijn geweest van het epicurisme. Veel van de graecismen in de brieven van en aan Cassius zijn gevuld met epicurische graecismen en de inhoud van de brieven is vaak filosofisch.[62]

Varro was, volgens Shackleton Bailey, een van de meest geleerde personen van die tijd. Hij heeft gediend in het leger van Pompeius maar was tijdens Caesars dictatuur bibliothecaris van de Romeinse bibliotheek. Hij ontsnapte aan de proscripties van 43 v.Chr., waardoor hij tijd en ruimte kreeg om te schrijven. Van deze actieve periode is alleen zijn werk *De Re Rustica* overgebleven, op wat fragmenten van andere werken na.[63] Doordat de brieven aan Varro relatief veel graecismen bevatten, die vooral erg filosofisch en technisch zijn, concludeert Baldwin dat Cicero hem, net als Cassius, beschouwde als een groot geleerde, filosoof en een intellectueel gelijkwaardige.[64]

De verklaring dat *code-switching* in brieven aan deze correspondenten voorkomt is veelal dat *code-switching* een reflectie is van Cicero's sociale en culturele betrokkenheid bij de Romeinse elite. Cicero en zijn vrienden laten op die manier zien dat ze tot eenzelfde filhelleense, mannelijke, groep behoren.[65] Dit is ook in lijn met de correspondenten bij wie Cicero wel Grieks gebruikt, namelijk zij die tot dezelfde sociale en culturele groep behoren, en

partagées; de l'autre côté, le lien de subordination confiante au chef (d'abord Pompée, puis César): ce lien prolonge un engagement personnel préalable, consacre l'allégeance du clan Cicéron envers les triumvirs, et, dans le cas de César, se double d'un goût pour les lettres partagé dans la relation d'amitié.'

[58] Shackleton Bailey (2002) vol. I, 3.

[59] Shackleton Bailey (2001) vol. I, 33; McDermott (1972).

[60] Baldwin (1992) 2; McDermott (1972) 269-271.

[61] Shackleton Bailey (2001) vol. I, 23.

[62] Baldwin (1992) 2-4.

[63] Shackleton Bailey (2001) vol. I, 32.

[64] Baldwin (1992) 9-10.

[65] Hutchinson (1998) 14; Swain (2002) 150-151; Adams (2003) 332. Jackson (2014) 41-42: 'Code-switching then brings into this world an echo of the conversational style between intimate friends who share a sense of belonging to a social group with specific cultural associations.'

de correspondenten bij wie Cicero geen Grieks gebruikt, zij die buiten de sociale en culturele groep van Cicero vallen. De vriendschap tussen deze mannen is van grote invloed op het gebruik van *code-switching* (zie ook §1.3). In het restant van dit onderzoek zal ik naar de correspondenten die in Tabel I opgenomen zijn verwijzen als 'co-intellectuelen'.

Brieven waren voor deze groep een uiterst geschikt communicatiemedium. In een brief aan Paetus (Cic. Fam. 9.21.1) noemt Cicero zijn taalgebruik in sommige brieven *plebeius sermo*, 'gewoon taalgebruik' en *cottidianum verbum*, 'een alledaags woord'. Daar tegenover staan Cicero's filosofische, politieke en retorische werken, die erom bekend staan in literair en stilistich Latijn te zijn geschreven. Hij was een taalpurist die de Griekse taal zeer bewonderde, maar te allen tijde vond dat het Grieks niet het Latijn mocht verdringen. In de *De Officiis* zegt hij dat hij een hekel heeft aan mensen die veel Grieks gebruiken:[66]

(3) *ut enim sermone eo debemus uti, qui innatus est nobis, ne ut quidam Graeca uerba inculcantes iure optimo rideamur, sic in actiones omnemque uitam nullam discrepantiam conferre debemus.*[67]

'Zoals wij immers de taal moeten gebruiken, die voor ons natuurlijk is, opdat wij niet met alle recht uitgelachen worden, zoals zij die Griekse woorden erin stampen; op die manier moeten wij geen enkel verschil voegen bij onze daden en ons hele leven.'

Deze houding kan echter geen betrekking hebben op de brieven. Dat Cicero hier zegt dat Romeinen altijd Latijn moeten gebruiken is niet te rijmen met het aantal graecismen in de brieven. De constatering dat Cicero in *De Officiis* zegt dat Romeinen Latijn moeten spreken, maar dit vervolgens zelf niet doet in de brieven, komt overeen met de observatie van Bhatia & Ritchie dat taalpuristen zich verontschuldigen als ze per ongeluk *code-switches* gebruiken, maar vervolgens op dezelfde voet verder gaan (zie pagina 8).

2.2 Chronologie

In Tabel II is de correlatie uitgezet tussen de graecismen van Cicero en het jaar waarin ze zijn geschreven, plus de correlatie tussen het aantal door Cicero geschreven brieven en het jaar:

Tabel II: Aantal graecismen en aantal brieven uitgezet per jaar.

	Aantal graecismen	**Aantal brieven**
-68	3	2
-67	3	8
-66	2	1
-65	0	0

[66] Zie voor een uitgebreide analyse ook Elder & Mullen (2019) 117-120 en Hutchinson (1998) 5. In Cic. Fin. 1.10-11 geeft Cicero te kennen dat hij vindt dat het Latijn beter is dan het Grieks en dat de Latijnse taal geen lacunes bevat die opgevuld moeten worden door het Grieks. Hij ziet het hierbij als zijn taak om ervoor te zorgen dat Griekse teksten in het Latijn beschikbaar zijn. In Cic. Nat. D. 1.8-9 laat Cicero weten dat hij trots is dat hij de opkomst van het Grieks heeft weten te voorkomen en ervoor heeft gezorgd dat de Latijnse taal altijd rijker was.

[67] Cic. Off. 1.111.

-64	0	0
-63	0	0
-62	0	5
-61	32	8
-60	38	7
-59	66	23
-58	0	31
-57	1	8
-56	21	25
-55	12	10
-54	42	31
-53	5	17
-52	0	2
-51	44	51
-50	130	52
-49	159	93
-48	0	14
-47	7	36
-46	45	96
-45	186	138
-44	181	105
-43	7	61
	984	**824**

Er is een aantal periodes waarin Cicero geen brieven schrijft. De eerste periode beslaat de jaren 65, 64 en 63 v.Chr. Tussen 68 en 66 v.Chr. heeft Cicero maar acht graecismen opgenomen, die in vier brieven te vinden zijn. Deze periode valt samen met de periode waarin Cicero helemaal geen brieven heeft geschreven. In deze jaren heeft Cicero aan zijn carrière gewerkt. Hij kocht een villa in Tusculum, waar hij privégesprekken kon voeren met andere senatoren en hij doorliep de *cursus honorum*, met als hoogtepunt zijn consulaat in 63 v.Chr. In deze periode hield hij ook de redevoeringen tegen Catilina.[68]

Uit 58 v.Chr. is geen enkel graecisme te noteren, hoewel hij nog wel brieven schreef. Deze periode valt volledig samen met Cicero's ballingschap, een periode waarin hij hoogst ongelukkig was en niet op de hoogte van de gang van zaken in Rome (zie ook §1.1). Cicero wenste soms dat hij dood was (Cic. Att. 3.15.6) en hij schrijft aan Terentia, Atticus en Quintus hoezeer hij hen mist, al is zijn taalgebruik nog even gestructureerd als daarvoor.[69] De volgende periode waarin Cicero weinig tot geen Grieks gebruikt valt rond 52 v.Chr. Dit zijn roerige tijden in de Romeinse wereld. Rome wordt geregeerd door straatbendes van Clodius en Milo, en Caesar verslaat in Gallië het leger van Vercingetorix. Cicero gebruikt deze periode om te

[68] Rawson (1975) 44-88.

[69] Zie voor een uitgebreide analyse van een aantal van Cicero's brieven tijdens zijn ballingschap Hutchinson (1998) 25-48. Uit mijn eigen analyse, die zich slechts tot het Grieks en Latijnse equivalenten beperkt, blijkt dat Cicero in ieder geval andere onderwerpen in deze brieven bespreekt. Zie ook §3.18.

werken aan zijn *De Re Publica*, dat in het volgende jaar gepubliceerd zou worden.[70] Uit het roerige jaar 48 v.Chr., waarin de burgeroorlog in Caesars voordeel werd beslist bij Pharsalus, is eveneens geen graecisme overgeleverd.

De afwezigheid van *code-switching* in bepaalde periodes wordt vaak toegeschreven aan politieke en emotionele instabiliteit bij Cicero. Wanneer Cicero ongelukkig is - tijdens zijn ballingschap of kort na de dood van zijn dochter - schreef Cicero geen Grieks meer.[71] Wanneer Cicero in een politiek benauwde situatie verkeert - welke kant hij moest kiezen tijdens de burgeroorlog, de rellen in Rome en de Catilinarische samenzweringen - werd geen Grieks meer op papier gezet.[72] Tot slot gaat de afwezigheid van graecismen hand in hand met de afwezigheid van brieven. In bepaalde periodes lijkt Cicero te druk te zijn om brieven te schrijven.

2.3 Geografie

De locatie van waaruit de brief geschreven is, staat in de Loebeditie vermeld bij de datum van de brief. Enkele locaties van de brieven zijn slechts globaal bekend of zelfs niet bekend. In de gevallen waarvan de locatie maar globaal bekend is, heb ik de eerstgenoemde optie gekozen of de globale indicatie gehanteerd (bijv. 'onderweg'). In Tabel III zijn de regio's uitgezet waar Cicero graecismen schreef en waar Cicero zijn brieven schreef.[73]

Tabel III: Aantal graecismen en brieven uitgezet per regio.

	Aantal graecismen	**Aantal brieven**
Cilicië	30	30
Griekenland	39	38
Illyrië	0	10
Italië	907	736
Klein-Azië	3	11
Onbekend	0	3
Onderweg	0	7
	979	**835**

Verreweg de meeste graecismen zijn geschreven in Italië, in een van Cicero's huizen (o.a. Rome, Formiae, Tusculum) of onderweg naar, bijvoorbeeld, Griekenland. Daarnaast schreef Cicero de nodige graecismen tijdens zijn proconsulaat in Cilicië (hij verbleef in Laodicea) of tijdens een verblijf in Athene, Griekenland. Het aantal graecismen wijkt niet wezenlijk af van het aantal brieven dat Cicero heeft geschreven. In beide kolommen is hetzelfde patroon te zien, waardoor de geografische locatie niet per se invloed lijkt te hebben op Cicero's gebruik van Grieks.

Hoewel de spreiding van de graecismen in de brieven dus niet lijkt te wijzen op een invloed van de locatie, krijgen de brieven wel een ander karakter wanneer Cicero in het buitenland is.

[70] Rawson (1975) 144-163.
[71] Zie voor een analyse van Cicero's correspondenties na de dood van Tullia Hutchinson (1998) 62-77.
[72] Swain (2002) 149; Adams (2003) 342-344; Elder & Mullen (2019) 136-143.
[73] De regio's zijn gekoppeld aan de plaatsen middels informatie uit de *Brill's New Pauly*.

Tijdens zijn proconsulaat worden brieven aan Atticus regelmatiger en schrijft Cicero zakelijke brieven aan de senaat en zijn voorganger. Het thema in de brievenwisseling met Atticus is Rome. Cicero is bezorgd over de ontwikkelingen daar. Treffend schetst Rühl Cicero's houding ten opzichte van de provincie: 'nicht Rom'.[74]

2.4 Taalontwikkeling

Mijns inziens behoort het tot de opties dat Cicero mettertijd zijn Grieks ontwikkelde. Cicero is gedurende de briefwisselingen twee keer in het Griekssprekende oosten geweest. Het zou mogelijk kunnen zijn dat Cicero hier een betere woordenschat heeft gekregen, wat voor ons zichtbaar zou kunnen zijn door het frequentere gebruik van eerste verschijningen (neologismen of hapaxen; Dit hoeft in werkelijkheid niet te betekenen dat Cicero deze woorden munt. Het zou ook kunnen zijn dat het een redelijk gangbaar woord was dat nergens is overgeleverd). Daarnaast zou Cicero tijdens zijn verblijf in het oosten meer in contact kunnen zijn gekomen met Griekse literatuur. Dat zou mogelijk invloed kunnen hebben op het gebruik van citaten in de brieven. Hieronder zet ik beide types, eerste verschijningen en citaten, uit tegen het jaartal om te zien of er een verband zou kunnen zijn.

2.4.1 Eerste verschijningen

Aan de graecismen is te zien dat Cicero's Griekse woordenschat en zijn kennis over de Griekse taal mettertijd niet zozeer is ontwikkeld. In Tabel IV is het aantal eerste verschijningen van een woord (dat wil zeggen dat het graecisme ofwel een hapax is ofwel een neologisme) uitgezet per jaar.

Tabel IV: Aantal eerste verschijningen uitgezet per jaar en aantal brieven per jaar. In de laatste kolom is uitgezet hoeveel eerste verschijningen per tien brieven voorkomen.

	Aantal eerste verschijningen	Aantal brieven	Eerste verschijningen per tien brieven
-67	1	8	1,3
-66	2	1	20,0
-61	2	8	2,5
-60	1	7	1,4
-59	6	23	2,6
-56	2	25	0,8
-54	1	31	0,3
-53	1	17	0,6
-51	6	51	1,2
-50	9	52	1,7
-49	10	93	1,1
-47	1	36	0,3
-46	1	96	0,1
-45	15	138	1,1
-44	17	105	1,6
-43	2	61	0,3
	74	**752**	**1,0**

[74] Rühl (2018) 146-152.

Het aantal eerste verschijningen per tien brieven lijkt sterk uiteen te lopen, maar dit is doorgaans te wijten aan het feit dat er maar één eerste verschijning in een jaar wordt geschreven, waardoor de gegevens niet volledig representatief zijn. In de eerste twee kolommen is de trend waar te nemen dat Cicero veel eerste verschijningen schrijft, wanneer hij veel brieven schrijft. Er lijkt dus geen sprake van een grotere woordenschat na zijn verblijf in het oosten dan daarvoor.

2.4.2 Citaten

Het gebruik van citaten blijft, evenals de eerste verschijningen, nagenoeg constant (Tabel V). Wanneer Cicero veel brieven schrijft, zet hij veel citaten op papier en wanneer hij weinig brieven schrijft, verschijnen er weinig citaten in zijn brieven. Er zijn wel een paar uitschieters, namelijk 51 en 46 v.Chr. De ratio's van deze jaartallen springen eruit doordat in dat jaar maar enkele citaten zijn geschreven. Deze periodes vallen niet samen met periodes van Cicero waarin hij consequent geen tot weinig Grieks schreef.

Zowel bij de eerste verschijningen als bij de citaten is geen regelmaat te constateren wanneer het gaat om diachroon gebruik. De periodes waarin een van beide weinig wordt gebruikt valt soms samen met de ander, maar soms ook niet. Daarnaast komt dit patroon niet overeen met het algemene patroon (dat Cicero geen Grieks schrijft als hij ongelukkig is). Vooralsnog lijken de taalontwikkeling en het gebruik van eerste verschijningen en citaten dus willekeurig.

Tabel V: Het aantal citaten en aantal brieven uitgezet tegen het jaar. In de laatste kolom is uitgezet hoeveel citaten per tien brieven voorkomen.

	Aantal citaten	**Aantal brieven**	**Aantal citaten per tien brieven**
-68	1	2	5,0
-61	3	8	3,8
-60	3	7	4,3
-59	11	23	4,8
-56	6	26	2,3
-55	2	10	2,0
-54	11	31	3,5
-51	1	59	0,2
-50	17	59	2,9
-49	25	111	2,3
-46	4	97	0,4
-45	17	147	1,2
-44	13	118	1,1
	114	**799**	**1,6**

3 Microscopie: Graecismen en leenwoorden

De studies van Swain, Adams en Elder & Mullen hebben hoofdzakelijk een algemeen, macroscopisch, karakter. De nadruk ligt op het globale beeld van *code-switching*, wat ik in het voorgaande ook heb behandeld. Het loont om de focus te verleggen op een bepaald aspect van *code-switching* of een bepaald aspect van alle graecismen. Teneinde een beter beeld te verkrijgen van de afwisseling tussen Grieks en Latijn in de brieven, bestudeer ik graecismen waarvan het bekend is dat in het corpus ook Latijnse equivalenten, leenwoorden, aanwezig zijn. Deze bestudering geeft een nauwer beeld van de context van woorden en biedt wellicht een nieuw perspectief in het chronologiepatroon (zie pagina 18). Gebruikt Cicero de Latijnse woorden vooral in de periode dat hij geen Grieks schrijft (bijvoorbeeld zijn ballingschap) of volgt het gebruik van Latijnse equivalenten een ander patroon?

Deze graecismen en leenwoorden zijn in te delen in twee categorieën: transcripties van een Grieks woord, morfologische correcties daargelaten, en alles behalve transcripties. Πολιτικός is een voorbeeld waarvan een Latijns equivalent een transcriptie is: *politicus*. De Griekse letters zijn immers omgezet naar de Latijnse letter met dezelfde klank. De morfologische correctie vindt hier plaats doordat de Griekse uitgang -ός is omgezet naar een Latijnse uitgang –*us*. De Latijnse equivalenten die geen transcriptie zijn, zijn meestal een vertaling. Neem bijvoorbeeld κατακλείς, dat Cicero gebruikt als afsluiting van een rede. De Latijnse variant hiervan is *clausula*, dat geen transcriptie is.[75] Hoewel de lezing van transcripties mogelijk corrupt kan zijn (zie noot 46), ga ik er in deze studie vanuit dat de editie van Shackleton Bailey een weergave is van hetgeen Cicero heeft geschreven en dus niet of nauwelijks invloed heeft ondervonden van correcties van kopiisten. Hierna bespreek ik de Griekse lemmata en hun Latijnse equivalenten, te beginnen met de lemmata die het meest frequent zijn in het corpus.

3.1 Πολιτικός en cognaten

Het lemma dat verreweg het vaakst voorkomt in het corpus is πολιτικός, gevolgd door πολιτεύω, een werkwoord van dezelfde stam. Het voorkomen van de lemmata is respectievelijk 29 en 7 keer. Daarnaast treffen we ook πολιτεία vijf keer aan in het corpus, πολίτευμα twee keer, ἀπολίτικος een keer en ἐμπολιτεύω ook een keer.[76]

Jonathan Zarecki beargumenteert dat Cicero πολιτικός op drie manieren gebruikt. Ten eerste zou Cicero bij een aantal gevallen van πολιτικός de betekenis van het woord afgeleid hebben van Plato's interpretatie van het woord, die naar voren komt in zijn dialoog Πολιτικός. Zarecki beargumenteert dat de Platonische πολιτικός overeenkomt met Cicero's term *rector*

[75] Rose (1921) 103; BDAG s.v. *clausula*. Zie ook §3.7.

[76] Πολιτικός: Cic. Att. 1.13.4, Cic. Att. 1.18.6, Cic. Att. 2.1.3, Cic. Att. 2.12.4, Cic. Att. 4.8a.4, Cic. Att. 4.6.1, Cic. Att. 5.12.2, Cic. Att. 7.8.3, Cic. Att. 7.8.4, Cic. Att. 7.9.2, Cic. Att. 7.13.1, Cic. Att. 8.16.1, Cic. Att. 9.4.1, Cic. Att. 9.4.2, Cic. Att. 9.10.5, Cic. Att. 9.11.2, Cic. Att. 9.18.4, Cic. Att. 10.1.3, Cic. Att. 10.13.1, Cic. Att. 12.23.2, Cic. Att. 12.51.2, Cic. Att. 13.10.2, Cic. Att. 13.30.2, Cic. Att. 13.32.2, Cic. Att.14.6.2, Cic. Att. 14.14.1, Cic. Att. 16.15.3, Cic. Fam. 2.8.1, Cic. QF 2.13; Πολιτεύω: Cic. Att. 2.6.2 (twee keer), Cic. Att. 10.1a.4, Cic. Att. 14.6.2 (twee keer), Cic. Att. 14.20.5, Cic. Fam. 07.12.2; Πολιτεία: Cic. Att. 2.1.8, Cic. Att. 2.3.3, Cic. Att. 4.16.3, Cic. Att. 7.8.4, Cic. Att. 9.2.5; Πολίτευμα: Cic. Att. 6.1.13, Cic. Att. 9.7.3; Ἀπολίτικος: Cic. Att. 18.16.1; Ἐμπολιτεύω: Cic. Att. 7.7.7.

rei publicae, die slechts voorkomt in *De Re Publica* en *De Oratore*, en dus niet in de brieven.[77] Beide begrippen, πολιτικός en *rector rei publicae*, geven een staatsman weer die met buitengewone eigenschappen handelt. Het verschil tussen beide termen is dat de *rector* nooit daadwerkelijk een publieke functie vervult. Cicero noemt een magistraat nooit *rector*.[78]

Ten tweede wordt πολιτικός gebruikt door Cicero om te verwijzen naar zijn *De Re Publica* of Plato's werk Πολιτικός:

(4) *scribebam illa quae dixeram πολιτικά, spissum sane opus et operosum*[79]

'Ik schreef deze dingen die ik [eerder] politiek had genoemd, een zeer compleet en arbeidsintensief werk.'[80]

Daarnaast schrijft Cicero aan Atticus dat hij hem had gevraagd om een werk aan Dolabella te wijden:

(5) *Ad Dolabellam, ut scribis, ita puto faciendum, κοινότερα quaedam et πολιτικώτερα. faciendum certe aliquid est; valde enim desiderat.*[81]

'Ik meen inderdaad dat voor Dolabella, zoals jij voorstelt, iets gemaakt moet worden, iets erg gewoons en erg politieks. Er moet zeker iets gemaakt worden; Want hij verlangt het zeer.'

Cicero gebruikt πολιτικός het vaakst in Zarecki's derde definitie, die een vergelijkbare betekenis heeft met het Nederlandse woord 'politiek'. In dat geval gebruikt Cicero het woord om de kwaliteiten van een persoon, positief of negatief, te duiden in een crisisperiode in de republiek. Πολιτικός is een ideale eigenschap voor een Romein, maar geen permanente eigenschap. Na verkrijgen van deze eigenschap kan je haar ook weer verliezen.[82] Pompeius is een goed voorbeeld van zowel positief als negatief gebruik van πολιτικός:

(6) *Tuus autem ille amicus […] nos, ut ostendit, admodum diligit, amplecitur, amat, aperte laudat, occulte, sed ita ut perspicuum sit, invidet. nihil come, nihil simplex, nihil ἐν τοῖς πολιτικοῖς illustre, nihil honestum, nihil forte, nihil liberum.*[83]

---

[77] Voor het doorzoeken van het Ciceronische corpus heb ik gebruik gemaakt van de *Library of Latin Texts* (LLT).

[78] Zarecki (2009) 251-257.

[79] Cic. QF. 2.13.1; Shackleton Bailey (1980) 197; Zarecki (2009) 258.

[80] Om de *code-switches* in de vertaling goed tot uiting te brengen, is het mogelijk om deze in het Engels te vertalen. Ik kies ervoor dit niet te doen, omdat dit vaak leidt tot houterige vertalingen of vertalingen die ver van het origineel afstaan.

[81] Cic. Att. 13.10.2; Shackleton Bailey (1965-1970) vol. V, 318; Shackleton Bailey (1995) 199; Zarecki (2009) 258.

[82] Zarecki (2009) 259-260: 'The remaining occurrences of πολιτικός highlight Cicero's unique, non-Greek definition of πολιτικός. Political crises often result in the lack of strong leadership or consensus, and Cicero only employs πολιτικός for those dire predicaments that cannot be solved through traditional means.'

[83] Cic. Att. 1.13.4.

'Maar deze vriend van jou, zoals hij laat zien, heeft mij zeer lief, koestert mij zeer, bemint, prijst mij openlijk, terwijl hij heimelijk, maar toch zo dat het goed zichtbaar is, afgunstig is tegen mij. Niets vriendelijks, niets eenvoudigs, niets beroemds in de politiek, niets eervols, niets krachtigs, niets vrijs.'

De vriend (*amicus*) over wie Cicero over spreekt is Pompeius. Shackleton Bailey schrijft dat er geen enkele aanwijzing is dat Pompeius bevriend is met Atticus. De uitingen van affectie waar Cicero het hier over heeft moeten dan ook ironisch opgevat worden.[84] Na de toelichting van de 'vriendschap' legt Cicero uit welke eigenschappen Pompeius allemaal niet bezit. Door te zeggen dat er niets beroemd is in de politiek, suggereert Cicero dat deze eigenschappen (*simplex, honestum, forte* en *liberum*) wel toekomen aan ware πολιτικοί. Over Pompeius wordt in deze passage slecht gesproken, maar het begrip πολιτικός blijft een positief ideaal.

In een passage die Cicero negen jaar later, in 51 v.Chr., aan Atticus heeft geschreven, meldt hij dat Pompeius nu wel voldoet aan de idealen van πολιτικός. In deze periode neemt Pompeius het op tegen Caesar en kan hij dus beschouwd worden als beschermheer van de republiek:

(7) *etsi mihi crebro 'ξυνὸς Ἐνυάλιος' occurrebat, tamen levabar cura virum fortem et peritum et plurimum auctoritate valentem audiens πολιτικῶς de pacis simulatae periculis disserentem.*[85]

'Hoewel de strijd herhaaldelijk voor mij verscheen, werd ik toch ontlast van zorg toen ik hoorde dat een dapper, bedreven, wat betreft zijn gezag erg krachtig man als een politicus sprak over de gevaren van een geveinsde vrede.'

Dat Pompeius optreedt tegen Caesar en uit durft te spreken wat voor gevaar hij is voor de republiek, leidt ertoe dat Cicero Pompeius prijst om zijn standvastigheid in een periode waarin de burgeroorlog zijn climax nadert.[86] In deze passage wordt ook duidelijk dat Cicero welsprekenheid als een kenmerk ziet van een πολιτικός.

Dat Pompeius vervolgens niet de strijd aangaat met Caesar, naar Griekenland vlucht en Rome onbeschermd achterlaat, is voor Cicero reden om Pompeius als πολιτικός te laten vallen:

(8) *nec vero ille me ducit qui videtur; quem ego hominem ἀπολιτικώτατον omnium iam ante cognoram, nunc vero etiam ἀστρατηγητότατον.*[87]

'Maar hij, die zich vertoont, houdt mij niet meer aan het lijntje; ik kende eerder hem al als meest apolitiek van allen, maar nu ook als meest incompetent als generaal.'

Cicero's hoop op de redding van de republiek was gevestigd op Pompeius. Wanneer Pompeius die hoop niet waar lijkt te maken, acht Cicero het niet waardig het etiket πολιτικός

[84] Shackleton Bailey (1995) 127; Shackleton Bailey (1999) vol. I, 64; Zarecki (2009) 260.
[85] Cic. Att. 7.8.4; Zie voor ξυνὸς Ἐνυάλιος Shackleton Bailey (1999) vol. II, 219.
[86] Zarecki (2009) 260-261.
[87] Cic. Att. 8.16.1.

op hem te plakken. Wanneer Pompeius Cicero's verwachtingen wel waarmaakt, is hij dat wel.[88]

Πολιτικός kent dus in wezen drie betekenissen bij Cicero. Ten eerste gebruikt Cicero het, hoewel niet in zijn brieven, ter aanduiding van de Platonische staatsman, die weliswaar geen publieke functie vervult, maar toch voldoet aan de idealen behorende tot het begrip. Ten tweede verwijst πολιτικός naar Cicero's werk *De Re Publica*, of hypothetische werken die een soortgelijke inhoud en karakter hebben (zie passage (5)). Hetzelfde geldt voor πολιτεία, wat kan verwijzen naar Plato's Πολιτεία of Cicero's *De Re Publica*. Tot slot is πολιτικός de term voor een ideaalbeeld van een Romeinse staatsman. In tegenstelling tot bij de eerste betekenis kan de persoon wel een publieke functie bezitten en is de associatie met Plato verloren gegaan. Zarecki benadrukt weliswaar dat er sprake moet zijn van een politieke crisis om iemand het etiket πολιτικός te geven, maar gezien de politiek dynamische omstandigheden in deze periode, lijkt dat mij meer een gevolg van de omstandigheden dan de interpretatie van het woord.

Op het werkwoord πολιτεύω, dat bij Cicero alleen in het medium-passief voorkomt of als *adjectivum verbale* (πολιτευτέον (Cic. Att. 2.6.2)), lijkt de interpretatie van Zarecki niet van toepassing, hoewel het woord in een Griekstalige context wordt gebruikt. In een brief aan Atticus legt Cicero expliciet het verband tussen πολιτεύω en het epicurisme. De epicuristen vonden immers dat zij zich moesten onthouden van politiek (zie ook pagina 16):

(9) *Epicuri mentionem facis et audes dicere μὴ πολιτεύεσθαι?*[89]

'Maak jij melding van Epicurus en durf jij te zeggen dat men zich moet onthouden van politiek?'

In een brief aan Trebatius wordt het woord in dezelfde context gebruikt:

(10) *Mirabar quid esset quod tu mihi litteras mittere intermisisses: indicavit mihi Pansa meus Epicureum te esse factum. […] quid fiet porro populo Ulubrano si tu statueris πολιτεύεσθαι non oportere?*[90]

'Ik was benieuwd waarom het was dat jij was gestopt mij brieven te sturen: Mijn vriend Pansa heeft aan mij aangegeven dat jij een epicurist bent geworden. […] En wat moet voortaan gebeuren met het volk van Ulubrae, als jij hebt besloten dat men niet aan politiek doen moet.'

Epicuristen geloofden dat het streven naar macht, dat inherent onderdeel is van politiek (dat wil zeggen het besturen van de stad, wat leidt tot oppervlakkige relaties met collega's en andere politici) niet te rijmen was met de gemoedsrust waarnaar zij streefden. Die was beter

[88] Zie voor meer voorbeelden van Romeinse staatsmannen die er om hun daden wel of niet voor in aanmerking komen om πολιτικός genoemd te worden Zarecki (2009).
[89] Cic. Att. 14.20.5.
[90] Cic. Fam. 7.12.1-2.

te bereiken door een innige relatie met vrienden.[91] Dat is de wijze waarop Cicero het woord hier gebruikt: dat je je mengt in het stadbestuur, waardoor je zakelijke relaties gaat onderhouden met mede-politici.

Πολίτευμα ligt daarentegen in lijn met de politieke betekenissen van πολιτικός en πολιτεύω. De BDAG toont dat de betekenissen bijna exclusief betrekking hebben op politieke zaken.[92] In een brief aan Atticus gebruikt Cicero het woord als een politieke daad:

(11) *ceteri firmant πολίτευμα Catonis.*[93]

'De rest handhaaft het beleid van Cato.'

In het hierop voorgaande en volgende bespreekt Cicero met Atticus de gouverneurs van verschillende Romeinse provincies. Met πολίτευμα wordt hier Cato's beleid bedoeld ter verbetering van de administratie in de provincies.[94]

Doordat πολιτικός en cognaten verschillende betekenissen hebben, waarvan de meeste in lijn liggen met het huidige concept 'politiek', is het lastig om er een Latijns equivalent voor te vinden. *Politicus* ligt voor de hand, maar dat komt niet voor in de brieven (wel een keer in *De Oratore* 3.109). De *rector rei publicae* verschijnt eveneens niet in de brieven. Zarecki wijst wel op twee andere opties die Cicero noemt in *De Finibus: civilis* en *popularis*, 'burgerlijk' en 'van het volk'. Πολιτικός heeft in dit geval betrekking op de zaken gerelateerd aan de stad en het volk.[95] Hoewel het semantisch veld van beide woorden vrij groot is, kunnen beide woorden een betekenis 'betrekking op de politieke zaak' hebben.[96] *Civilis* komt in het corpus zo'n veertig keer voor, maar slechts zes keer heeft het de betekenis 'politiek'.[97] *Popularis* komt weliswaar 24 keer voor in de brieven, maar bijna nooit betekent het 'politiek'. *Popularis* betekent bij Cicero vooral 'populair' of 'volks', naar de grondvorm *populus*.[98] Daarnaast heeft het begrip ook betrekking op de politieke stroming *populares,* als tegenhanger van de *optimates*.

---

[91] Shackleton Bailey (1977) vol. I, 340; Wilson (2015) 85. De stoïcijnen, waaronder Cicero, meenden, in tegenstelling tot de epicuristen, dat affectie voor vrienden en familie kon leiden tot een zakelijke relatie in de politiek.

[92] BDAG s.v. πολίτευμα.

[93] Cic. Att. 6.1.13.

[94] Shackleton Bailey (1965-1970) vol. III, 115; Shackleton Bailey (1999) vol. II, 198.

[95] Zarecki (2009) 258; Cic. Fin. 4.5 & 5.66. In 4.5 zegt Cicero dat *civilis* een equivalent is van πολιτικός door daaraan *quod Graeci πολιτικόν vocant,* 'wat de Grieken πολιτικός noemen', toe te voegen. In 5.66 doet Cicero hetzelfde maar met zowel *civilis* als *popularis*.

[96] *Thesaurus Linguae Latinae* (TLL) s.v. *civilis* en s.v. *popularis.* Bij het lemma *civilis* verwijst het woordenboek van Lewis & Short naar πολιτικός als een vertaling van een *civilis vir*.

[97] Aan de hand van de LLT heb ik alle vormen gefilterd die niet te maken hebben met een burgeroorlog (*bellum civile, arma civilia*) of het privaatrecht (*ius civile*). *Civilis* komt als 'politiek' voor in Cic. Att. 2.17.2, Cic. Att. 7.13.1, Cic. Fam. 1.9.13, Cic. Fam. 5.12.4, Cic. Fam. 6.6.8, Cic. Fam. 6.6.11.

[98] Zie bijvoorbeeld Cic. Att. 1.19.4: *agraria lex a Flavio tribuno pl. vehementer agitabatur auctore Pompeio, quae nihil populare habebat praeter actorem*, 'een agrarische wet, die niets met het volk te maken had, behalve de initiatiefnemer, werd door volkstribuun Flavius heftig behandeld, op instigatie van Pompeius'.

Civilis duikt op in een brief aan Lucceius uit 55 v.Chr. Hier schrijft Cicero dat hij graag zou zien dat Lucceius een werk schrijft over Cicero's politieke nalatenschap tot dan toe:

(12) *a principio enim coniurationis usque ad reditum nostrum videtur mihi modicum quoddam corpus confici posse, in quo et illa poteris uti civilium commutationum scientia vel in explicandis causis rerum novarum vel in remediis incommodorum*[99]

'Het schijnt mij dat een zeker bescheiden werk samengesteld kan worden, vanaf het begin van de samenzwering tot mijn terugkeer, waarin jij gebruik zal kunnen maken van jouw kennis van politieke veranderingen, ofwel bij het uitleggen van de oorzaken van nieuwe zaken ofwel bij het uiteenzetten van de geneesmiddelen tegen de tegenslagen.'

Cicero schrijft dat Lucceius zijn kennis van politieke ontwikkelingen (*civilium commutationum scientia*) kan gebruiken om een boek te schrijven over Cicero's carrière, die begint bij de bezwering van de Catilinische samenzwering (*coniurationis*), die samenviel met Cicero's consulaat, en eindigt bij zijn terugkeer uit zijn ballingschap (*reditum*), die het gevolg was van een wet van Clodius (zie ook pagina 3).[100]

In 59 v.Chr. bespreekt Cicero met Atticus de toenmalige politieke situatie. Het eerste driemanschap is gesloten en Cicero maakt zich zorgen over zijn nalatenschap nu Pompeius, Crassus en Caesar aan de macht zijn:

(13) *di immortales, neque tam me εὐελπιστία consolatur, ut antea, quam ἀδιαφορία, qua nulla in re tam utor quam in hac civili et publica.*[101]

'Onsterfelijke goden, optimisme troost mij niet zozeer, zoals het eerder deed, alswel onverschilligheid, waarvan ik in geen enkele zaak zo veel gebruik maak als in deze politieke en publieke.'

De context van de brief, alsmede de juxtapositie met *publica,* maakt duidelijk dat *civilis* hier betrekking heeft op de politieke situatie in Rome. *Publica* suggereert bovendien dat *civilis* moet verbonden worden met de republiek en dus de politiek.

Civilis en πολιτικός kunnen dus beschouwd worden als elkaars equivalent in het Latijn en Grieks, hoewel er een kleine nuance waar te nemen is. *Civilis* wordt vaak gebruikt voor zaken, waar πολιτικός een karakterideaal is voor Romeinse staatsmannen. Er is ook een klein verschil waarneembaar bij de correspondenten en de dateringen.

[99] Cic. Fam. 5.12.4.
[100] Shackleton Bailey (1995) 141.
[101] Cic. Att. 2.17.2.

Tabel VI: De verspreiding van πολιτικός en het Latijnse equivalent civilis *uitgezet per correspondent.*

	πολιτικός	**civilis**
Antonius Caecina		2
Atticus	27	2
Caelius Rufus	1	
Lentulus Spinther		1
Lucceius		1
Quintus Cicero	1	
	29	**6**

In Tabel VI is te zien dat Cicero het Latijn gebruikt in brieven aan correspondenten die geen co-intellectuelen zijn. Dat *civilis* ook een aantal keer voorkomt in de brieven aan Atticus is niet meer dan logisch gezien de omvang van de *Epistulae ad Atticum*. Dat Cicero het Griekse equivalent aan Atticus, Caelius en Quintus schrijft is te verklaren doordat zij co-intellectuelen zijn.

Een patroon in chronologie is daarentegen niet waar te nemen. De verdelingen van πολιτικός en *civilis* lijken willekeurig en er is geen sprake van veel voorkomen van *civilis* in een periode waarin Cicero sowieso al geen Grieks schreef. De chronologie van beide varianten is uiteengezet in Tabel VII:

Tabel VII: De verspreiding van πολιτικός en het Latijns equivalent civilis *uitgezet per jaar.*

	πολιτικός	**civilis**
-61	1	
-60	2	
-59	1	1
-56	1	
-55	1	1
-54	1	1
-51	2	
-50	3	
-49	9	1
-46		2
-45	5	
-44	3	
	29	**6**

Hoewel vaak is geopperd in secundaire literatuur dat het onwaarschijnlijk is dat Cicero woorden gebruikt omdat het Latijn geen beter equivalent kent, lijkt dat bij πολιτικός maar deels waar. Er bestaan wel Latijnse varianten voor Cicero's gebruik van πολιτικός. Het meest alledaagse gebruik van πολιτικός komt overeen met het Latijnse woord *civilis*. Van de andere gebruikswijzen komt het Latijnse equivalent niet voor in de brieven. Hiervoor zouden twee verklaringen kunnen zijn. Ten eerste heeft *civilis* een andere nuance dan πολιτικός. De een leent zich meer voor de beschrijving van zaken, de ander meer voor personen. Daarnaast wordt πολιτικός gemeden in brieven die niet aan co-intellectuele vrienden van Cicero zijn geschreven.

3.2 Φιλοσοφέω en cognaten

In het corpus komt van de stam φιλοσοφ- alleen het werkwoord voor, φιλοσοφέω, en het zelfstandig naamwoord, φιλόσοφος. De Latijnse equivalenten zijn transcripties hiervan: *philosophor* en *philosophus*. De TLL wijst niet op een andere Latijnse vorm dan transcripties. In het corpus komt φιλοσοφέω vijf keer voor en φιλόσοφος drie keer.[102]

Met Atticus bespreekt Cicero in 61 v.Chr. de politieke situatie in Rome en hun consuls:

(14) *qua re, ut opinor, φιλοσοφητέον, id quod tu facis, et istos consulatus non flocci facteon.*[103]

En daarom moet, naar mijn mening, gefilosofeerd worden, wat jij doet, en moet niemand zich bekommeren om deze consulaten.

Cicero zegt tegen Atticus dat hij moet 'filosoferen'. Shackleton Bailey vertaalt het als '*take to letters'* en verwijst daarmee naar het epicurisch gedachtegoed, waarin vriendschappen een grote rol speelden. Dat wordt ondersteund doordat Cicero zegt dat Atticus niets moet geven om politiek. In deze zin kan φιλοσοφέω opgevat worden als 'toeleggen op jouw filosofie'.

In een brief aan Matius bespreekt Cicero zijn vriendschap met hem en hoe die zich verhoudt tot Matius' vriendschap met Caesar. Cicero schrijft dat Matius geregeld bij hem op bezoek kwam:

(15) *cui tu tribuisti excepto Caesare praeter me ut domum ventitares horasque multas saepe suavissimo sermone consumeres, tum cum etiam, si meministi, ut haec φιλοσοφούμενα scriberem tu me impulisti?*[104]

'Aan wie heb jij buiten mij, Caesar daargelaten, toebedeeld dat jij steeds naar zijn huis ging en vaak vele uren besteedde aan een erg aangenaam gesprek, in de tijd toen jij mij aanzette zelfs deze filosofische werken te schrijven, als jij je dat herinnert.'

In deze context wordt φιλοσοφέω in bredere zin gebruikt dan slechts 'toeleggen op filosofie'. Matius heeft Cicero aangespoord om een werk te schrijven over een filosofisch onderzoek.[105]

Aan Atticus gebruikt Cicero φιλόσοφος als een omschrijving van zichzelf. Hij sluit de brief als volgt af:

(16) *Terentia delectata est [et] tuis litteris. impertit tibi multam salutem, καὶ Κικέρων ὁ φιλόσοφος τὸν πολιτικὸν Τίτον ἀσπάζεται.*[106]

---

[102] TLL s.v. *philosophus*; Φιλοσοφέω: Cic. Att. 1.16.13, Cic. Att. 2.5.2, Cic. Att. 2.13.2, Cic. Att. 15.13a.2, Cic. Fam. 11.27.5; Φιλόσοφος: Cic. Att. 2.12.4, Cic. Att. 7.8.3, Cic. Att. 13.20.4.

[103] Cic. Att. 1.16.13. Rose (1921) 116 legt uit dat o.a. *facteon* een voorbeeld is van het onbedoeld mengen van het Grieks en het Latijn. Cicero gebruikt een bij uitstek Latijns werkwoord en vervoegt dat op een Griekse manier. Dat zou een argument zijn dat *code-switching* onbewust plaatsvindt.

[104] Cic. Fam. 11.27.5. Zie voor *sermo* ook §3.10

[105] BDAG s.v. φιλοσοφέω schrijft hierover dat φιλοσοφούμενα een werk inhoudt dat een 'scientifical examination' is.

[106] Cic. Att. 2.12.4. N.B. hoe πολιτικός hier gebruikt wordt als de Platonische staatsman.

'Terentia is verheugd over jouw brieven. Zij doet jou de hartelijke groeten, en Cicero, de filosoof, groet Titus de politicus.'

Tot slot gebruikt Cicero φιλόσοφος in een weer net een andere nuance. Hij bespreekt met Atticus de situatie van Dolabella. Dolabella zou zich door een zekere Livia willen laten adopteren, mogelijk voor het geld. Cicero vertelt dat de kwestie dubieus is aangezien het ongebruikelijk is dat een man zijn naam aanpast voor een vrouw. Hij denkt dat een financiëel onderzoek de kwestie vlot kan trekken:[107]

(17) *sed id φιλοσοφώτερον διευκρινήσομεν cum sciemus quantum quasi sit in trientis triente.*[108]

'Maar wij zullen dit erg gedreven uitzoeken, wanneer wij weten hoeveel er als het ware is in een derde deel van een derde deel van een erfenis.'

Cicero gebruikt de woorden φιλοσοφέω en φιλόσοφος veel vanuit de grondbetekenis, 'begerig (zijn) naar kennis'.[109] Dit leidt dikwijls tot vertalingen en interpretaties die redelijk losstaan van het moderne begrip 'filosofie'. De Griekse termen houden vaak verband met onderzoek en verrijking van kennis, wat maar deels overeenkomt met het semantisch veld van het huidige begrip.[110]

Bij de behandeling van de Latijnse equivalenten heb ik ervoor gekozen om *philosophia* achterwege te laten, om de simpele reden dat φιλοσοφία niet in de brieven voorkomt. *Philosophor* komt twee keer voor in de brieven en *philosophus* tien keer.[111]

Philosophor verschijnt eenmaal in een brief aan Atticus en eenmaal in een brief aan Papirius Paetus. Aan Atticus beschrijft Cicero de gang van zaken in zijn buitenhuis in Formiae. Hij schrijft dat hij constant mensen over de vloer heeft:

(18) *basilicam habeo, non villam frequentia Formianorum †ad quam partem basilicae tribum Aemiliam†. […] C. Arrius proximus est vicinus, immo ille quidem iam contubernalis, qui etiam se idcirco Romam ire negat ut hic mecum totos dies philosophetur.*[112]

'Wat ik heb is een markthal, geen landhuis, door de grote menigte van dorpelingen bezocht alsof het een Aemilisch district was, […] Gaius Arrius is mijn naaste buurman – ja, eigenlijk al mijn huisgenoot – die weigert terug te gaan naar Rome, om deze reden, namelijk om hier met mij hele dagen te kunnen filosoferen.'

Aan de hand van de context is het lastig te bepalen wat *philosophor* hier betekent. Het is in elk geval duidelijk dat Arrius dit samen met Cicero doet. Wellicht hebben ze samen discussies

[107] Shackleton Bailey (1960) 258.
[108] Cic. Att. 7.8.3.
[109] Cf. ook BDAG s.v. φιλοσοφέω.
[110] Van Dale s.v. filosoferen: '[1] wijsgerige vraagstukken behandelen, wijsgerige stof behandelen. [2] diep nadenken'.
[111] *Philosophor*: Cic. Att. 2.14.2, Cic. Fam. 9.24.3; *Philosophus*: Cic. Att. 1.18.3, Cic. Att. 7.1.1., Cic. Fam. 9.16.5, Cic. Fam. 9.17.2, Cic. Fam. 9.26.1 (twee keer), Cic. Fam. 9.26.3, Cic. Fam. 13.1.2, Cic. QF 1.1.22, Cic. QF. 3.1.5.
[112] Cic. Att. 2.14.2.

over allerhande onderwerpen. In de brief aan Papirius Paetus wordt beter duidelijk wat Cicero met *philosophor* bedoelt. Hij legt aan Paetus uit dat de Romeinen geciviliseerder zijn dan de Grieken middels een taalkundige redenering, om te zorgen dat Paetus zijn leven betert.

(19) *illi 'συμπόσια' aut 'σύνδειπνα,' id est compotationes aut concenationes, nos 'convivia,' quod tum maxime simul vivitur. vides ut te philosophando revocare coner ad cenas.*[113]

'Zij (de Grieken) [noemen] het *co-drinking* of *co-dining*, dat wil zeggen 'samen drinken' of 'samen eten', wij noemen het 'samen leven', omdat dan het meest samen geleefd wordt. Jij ziet dat ik door te filosoferen jou probeer terug te roepen naar de maaltijd.'

In deze passage wordt het erg duidelijk dat Cicero met *philosophor* de taalkundige redenering bedoelt die hij net heeft gevolgd. In dat opzicht kan *philosophor* dus net als φιλοσοφέω geïnterpreteerd worden als een wijze van onderzoek en kennisvergaring, hoewel het maar twee keer voorkomt in de brieven.

Philosophus komt een aantal keer meer voor in de brieven dan *philosophor*. Hieronder citeer ik een aantal fragmenten uit respectievelijk een brief aan Paetus, Memmius en Atticus:

(20) *fruor dum licet, opto ut semper liceat; si id minus contigerit, tamen, quoniam ego vir fortis idemque philosophus vivere pulcherrimum duxi, non possum eum non diligere cuius beneficio id consecutus sum.*[114]

'Ik verheug me zolang het kan, ik wens dat het altijd kan; als dit mij minder gegeven is, kan ik toch, omdat ik het het mooiste vind te leven als een sterk man en als een filosoof, niet niet van hem kan houden, door wiens weldaad ik dit heb bereikt.'

(21) *Phaedro, qui nobis cum pueri essemus, ante quam Philonem cognovimus, valde ut philosophus, postea tamen ut vir bonus et suavis et officiosus probabatur, traditus mihi commendatusque est.*[115]

'Aan Phaedrus, die door mij, toen ik een jongen was, voordat ik Philo kende, zeer als een filosoof, later toch als een goede, aangename en bereidwillige man werd goedgekeurd, is hij door mij overgegeven en toevertrouwd.'

(22) *consul est impositus is nobis quem nemo praeter nos philosophos aspicere sine suspiritu posset.*[116]

'Deze consul is bij ons aangesteld, die niemand, behalve wij, filosofen, kunnen zien zonder zuchten en steunen.'

---

[113] Cic. Fam. 9.24.3. Shackleton Bailey (1995) 219 meldt dat de verduidelijking *id est compotationes aut concenationes* via een glosse in de tekst is beland. Hij acht het onwaarschijnlijk dat een inwoner van het Griekssprekende Napels deze toevoegingen nodig heeft. Omdat Cicero zelf in zijn tekst het Grieks vertaalt, heb ik er bij deze passage voor gekozen om de *code-switches* in het Engels te vertalen.
[114] Cic. Fam. 9.17.2.
[115] Cic. Fam. 13.1.2.
[116] Cic. Att. 1.18.3.

Philosophor en φιλοσοφέω hebben in het Grieks en Latijn dus dezelfde betekenis, namelijk 'onderzoek doen' of 'kennis vergaren'. Deze betekenis is minder duidelijk te identificeren bij *philosophus*, hoewel wel duidelijk wordt dat *philosophus* een positief begrip is (*vir fortis; vir bonus et suavis et officiosus*), evenals φιλόσοφος.

De keuze voor een cognaat van φιλοσοφέω of *philosophor* wordt dus niet bepaald door een semantische discrepantie tussen de woorden. Daarentegen lijkt de correspondent in zekere zin wel een rol te spelen. Griekse woorden komen bij Atticus veel vaker voor dan Latijnse equivalenten en de Latijnse equivalenten komen voornamelijk voor in brieven waarin de Griekse equivalenten niet voorkomen. Aan de andere kant schrijft Cicero de Latijnse equivalenten alleen aan co-intellectuelen. Atticus, Matius, Papirius Paetus en Quintus ontvangen allemaal stukjes Grieks van Cicero. Slechts Gaeus Memmius is geen co-intellectueel, maar treft wel *philosophus* aan in een brief. Een verklaring hiervoor kan zijn dat het onderwerp van de brieven aan niet-co-intellectuelen, het gebruik van 'filosoof', in welke taal dan ook, niet vereist.

Tabel VIII: De verspreiding van φιλοσοφέω, φιλόσοφος en hun Latijnse equivalenten, philosophor *en* philosophus, *uitgezet per correspondent.*

	Φιλοσοφέω	**Φιλόσοφος**	**Philosophor**	**Philosophus**
Atticus	4	3	1	2
C. Memmius				1
Matius	1			
Papirius Paetus			1	5
Quintus Cicero				2
	5	**3**	**2**	**10**

Tabel IX: De verspreiding van φιλοσοφέω, φιλόσοφος en hun Latijnse equivalenten, philosophor *en* philosophus, *uitgezet per jaar.*

	Φιλοσοφέω	**Φιλόσοφος**	**Philosophor**	**Philosophus**
-61	1			
-60				2
-59	2	1	1	
-54				1
-51				1
-50		1		1
-49				2
-46				3
-45		1		
-44	2			
-43			1	
	5	**3**	**2**	**10**

Blijkens Tabel IX is er een voorzichtig onderscheid waar te nemen tussen het Grieks en het Latijn. Er is maar een aantal jaren waarin Cicero zowel Grieks als Latijn gebruikt. Verder valt het gebruik van Griekse en Latijnse equivalenten weinig in hetzelfde jaar. Bovendien schiet

het gebruik van Latijnse equivalenten niet omhoog in jaren waarin geen Grieks voorkomt (58 v.Chr. tijdens zijn ballingschap, 52 v.Chr. tijdens het schrijven aan *De Re Publica* en 48 v.Chr. tijdens het hoogtepunt van de burgeroorlog). Het gebruik van 'filosoof' hangt dus niet samen met het algemene beeld van correspondenten, noch met het algemene patroon in chronologie.

3.3 Καθῆκον

Καθῆκον is in het Grieks een onzijdig gesubstantiveerd participium van καθήκω dat in deze vorm 'taak' of 'plicht' betekent. In de stoïsche filosofie werden hiermee de handelingen bedoeld die voortvloeien uit de menselijke natuur en het streven naar het moreel goede.[117] Cicero vertaalt het woord zelf in de brieven al naar *officium:*

(23) *in eo est περὶ τοῦ κατὰ περίστασιν Καθήκοντος. quod de inscriptione quaeris, non dubito quin καθῆκον 'officium' sit, nisi quid tu aliud; sed inscriptio plenior 'de Officiis.'*[118]

'Hierin is het werk 'over de plicht volgens de omstandigheden'. Wat betreft hetgeen jij vraagt over de titel, twijfel ik niet dat καθῆκον plicht betekent, tenzij jij iets anders weet; maar de titel is voluit 'over plichten'.'

Uit dit fragment zijn twee gebruikswijzen van καθῆκον te onderscheiden, de vakterm *officium*, 'plicht', en de naam van Cicero's werk *De Officiis*.[119] Beide gebruikswijzen komen buiten dit fragment nog een keer voor in het corpus, allebei in een brief gericht aan Atticus. In passage (23) legt Cicero uit wat zijn werk inhoudt en in (24) neemt hij de twijfel over de vertaling van καθῆκον, die er bij (23) nog was, weg.

(24) *Nos hic φιλοσοφοῦμεν (quid enim aliud?) et τὰ περὶ τοῦ Καθ<ήκ>οντος magnifice explicamus προσφωνοῦμένque Ciceroni.*[120]

'Ik filosofeer hier (want wat anders?) en leg *De Officiis* uitgebreid uit en weid het aan [Marcus] Cicero.'

(25) *Sed, ut aliud ex alio, mihi non est dubium quin quod Graeci καθῆκον, nos 'officium.'*[121]

'Maar, zoals het een leidt tot het ander, is het voor mij niet twijfelachtig dat wat de Grieken καθῆκον noemen, wij *officium* noemen.'

Buiten de hierboven geciteerde passages komt de titel *De Officiis* nergens anders in het corpus voor. *Officium*, daarentegen, komt wel veelvuldig voor in het corpus, ruim 200 keer. Gezien de brede betekenis van dit woord, ga ik hier verder niet op in.

---

[117] Tieleman (2006) 175.
[118] Cic. Att. 16.11.4.
[119] Shackleton Bailey (1965-1970) vol. VI, 420. Περὶ τοῦ Καθήκοντος was in de stoïsche filosofie al een gevestigde naam en o.a. een werk van Posidonius.
[120] Cic. Att. 15.13a.2; Shackleton Bailey (1965-1970) vol. VI, 416.
[121] Cic. Att. 16.14.3.

3.4 Ἥρως

Het Latijnse equivalent van ἥρως is bij Cicero de transcriptie van het woord, *heros*, niet alleen in de brieven, maar ook in zijn andere werken. In de brieven komen zowel ἥρως als *heros* vier keer voor.[122]

Aan Atticus legt Cicero uit waarom Labienus als een held beschouwd moet worden:

(26) *Labienum ἥρωα iudico. facinus iam diu nullum civile praeclarius, qui, ut aliud nihil, hoc tamen profecit, dedit illi dolorem;*[123]

'Ik oordeel dat Labienus een held is. Lange tijd was er geen fraaiere politieke daad; Hij, die zoals niets anders, dit voordeel had, deed hem pijn.'

Labienus wordt geprezen door Cicero omdat hij tegenstand heeft geboden aan Julius Caesar, die in deze periode, in 49 v.Chr., al een gevaar voor de republiek dreigt te worden. Cicero, als voorvechter van de republiek, eert Labienus daarom. Dit wordt versterkt doordat ἥρως, naast held, ook een connotatie van halfgod heeft.[124] Deze bijna legendarische en epische associatie komt ook terug in een andere brief aan Atticus:

(27) *Reliqua, o di! qui comitatus, quae, ut tu soles dicere, νέκυια! in qua erat ἥρως Celer.*[125]

'Wat betreft de rest, o goden! Wat een gezelschap, wat een onderwereld, zoals jij pleegt te zeggen! Hierin was onze held Celer.'

Cicero creëert een duidelijke allusie op de Odyssee van Homerus. Boek elf van de Odyssee heet immers νέκυια, een Homerisch woord voor onderwereld. Shackleton Bailey verwijst naar Odysseus, die in de onderwereld zijn mede-helden ontmoette, onder andere Agamemnon en Achilles. Het gebruik van ἥρως hier is wel ironisch, aangezien Quintus Pilius Celer zich had aangesloten bij Cicero.[126] De positieve associatie komt weer terug in 44 v.Chr., wanneer Cicero het met Atticus heeft over de gebeurtenissen op de iden van maart, de moord op Julius Caesar:

(28) *nostri autem ἥρωες quod per ipsos confici potuit gloriosissime et magnificentissime confecerunt;*[127]

'Maar onze helden hebben buitengewoon eervol en uitstekend gedaan wat door hen gedaan heeft kunnen worden.'

Cicero brengt de daden van de Caesarmoordenaars hier in verband met lovende bijwoorden, *gloriosissime* en *magnificentissime*, wat de positieve, bijna goddelijke, connotatie van ἥρως alleen maar versterkt.

---

[122] Ἥρως: Cic. Att. 7.13.1, Cic. Att. 9.18.2, Cic. Att. 14.4.2, Cic. Att. 15.12.2; *Heros:* Cic. Att. 1.17.9, Cic. Att. 4.3.5, Cic. Att. 14.6.1, Cic. Att. 14.11.1.
[123] Cic. Att. 7.13.1.
[124] Shackleton Bailey (1965-1970) vol. IV, 303; BDAG & LSJ s.v. ἥρως.
[125] Cic. Att. 9.18.2.
[126] Shackleton Bailey (1965-1970) vol. IV, 392; Shackleton Bailey (1999) vol. III, 96; Shackleton Bailey (1995) 179. Atticus heeft νέκυια eerder in een brief gebruikt om Caesars entourage aan te duiden.
[127] Cic Att. 14.4.2.

De associatie met ἥρως is dus overwegend positief, hoewel Cicero het eenmaal ironisch gebruikt. *Heros* is daarbij geen uitzondering. De Latijnse variant is niet alleen een transcriptie van het Grieks, maar verschilt qua interpretatie en betekenis ook nauwelijks.

Aan Atticus schrijft Cicero over wat voor kwaliteiten Milo beschikt, in Cicero's optiek een *heros*:

(29) *<m>eo consilio omnia illi fieri querebantur, ignari quantum in illo hero<e> esset animi, quantum etiam consili. miranda virtus est. nova quaedam divina mitto...*[128]

'Zij (Clodius' vrienden) klaagden dat het allemaal gebeurde door mijn plan, zij zijn onwetend hoe grote geest in deze held is, hoe groot inzicht. Zijn deugd moet bewonderd worden. Ik zend hem sommige nieuwe goddelijke zaken.'

Cicero brengt hier de goede eigenschappen van Milo – zijn geest (*animi*), inzicht (*consili*) en deugd (*virtus*) – in verband met het feit dat hij een held is. Bovendien staat Milo hier aan Cicero's zijde. Hij is een tegenstander van Clodius, Cicero's politieke aartsvijand. In dit fragment is *heroe* een vorm die geen transcriptie is van een Grieks vorm, mede doordat het gevormd is in de ablativus, een naamval die het Grieks niet kent.

Alle vormen van ofwel ἥρως ofwel *heros* komen voor in de brieven aan Atticus. Aan geen enkele andere correspondent noemt Cicero iemand een held in het Grieks of Latijn.

In Tabel X is uitgezet wat de diachrone spreiding van ἥρως en *heros* is. Een patroon tekent zich nauwelijks af. Die Griekse varianten komen pas vrij laat voor, maar *heros* komt in 44 v.Chr. even vaak voor als ἥρως. Ogenschijnlijk is de keuze tussen Grieks of Latijn bij ἥρως willekeurig, aangezien noch in semantiek, noch in correspondenten, noch in tijd een onderscheid zich aan lijkt te dienen.

Tabel X: Het aantal voorkomens van ἥρως en het Latijnse equivalent, heros, *uitgezet per jaar.*

	ἥρως	***heros***
-61		1
-57		1
-49	2	
-44	2	2
	4	**4**

3.5 Τὸ καλόν

Τὸ καλόν is een vakterm binnen het stoïcijnse gedachtegoed, wat in morele zin twee betekenissen kan hebben: mooi qua karakter of deugdelijkheid van personen of daden. Het Latijnse equivalent hiervoor luidt *honestum*. CSRL meldt dat *honestas* eveneens een Latijns equivalent is.[129]

[128] Cic. Att. 4.3.5. Shackleton Bailey (1965-1970) vol. II, 178.
[129] Tsekourakis (1974) 61; Shackleton Bailey (1999) vol. II, 226; CSRL s.v. τοῦ καλοῦ; TLL s.v. *honestum.*

De Griekse vorm komt in het corpus vier keer voor, waarvan het drie keer gebruikt wordt door Cicero. Eenmaal wordt dit woord gebruikt in een brief van Cassius aan Cicero, wat geen verrassing is aangezien hun correspondentie dikwijls over filosofie gaat.[130]

De eerste verschijning is in een brief waarin Cicero het nodige te klagen heeft over het verloop van de burgeroorlog. Cicero vergelijkt Caesar met Hannibal en is ontsteld over het overlopen van Labienus naar Caesar:

(30) *o hominem amentem et miserum, qui ne umbram quidem umquam τοῦ καλοῦ viderit! atque haec ait omnia facere se dignitatis causa. ubi est autem dignitas nisi ubi honestas? honestum igitur habere exercitum nullo publico consilio.*[131]

'O krankzinnige en ongelukkige man, die zelfs nooit een schim van het mooie gezien heeft! En hij zegt dat hij al deze dingen doet wegens waardigheid. Waar is echter waardigheid, behalve op de plek waar deugdzaamheid is? Het is dus deugdzaam een leger te hebben zonder enige publiek gezag.'

In dit fragment staat τὸ καλόν tegenover *amens* en *miserus*. Τὸ καλόν wordt in deze passage voorgesteld als een soort ideaal voor de mens, evenals πολιτικός een abstract ideaal is voor mensen. Dat Labienus nooit τὸ καλόν heeft gezien, geeft aan dat het wat Cicero betreft wel met hem gedaan is.

In het volgende fragment verschijnt τὸ καλόν twee keer. Cicero beklaagt tegen Atticus Pompeius', volgens hem, laffe vlucht naar Griekenland:

(31) *fulsisse mihi videbatur τὸ καλὸν ad oculos eius, et exclamasse ille vir qui esse debuit*
πρὸς ταῦθ' ὅ τι χρή καὶ παλαμάσθων
καὶ πάντ' ἐπ' ἐμοὶ τεκταινέσθων·
τὸ γὰρ εὖ μετ' ἐμοῦ.
at ille tibi πολλὰ χαίρειν τῷ καλῷ dicens pergit Brundisium.[132]

'Mij scheen het mooie voor zijn ogen geschitterd te hebben, en deze man, die hij had moeten zijn, schijnt uitgeschreeuwd te hebben:
'Op deze dingen moeten zij maar verzinnen wat nodig is en zij moeten alles om mij vormen; Want het goede is met mij.'
Maar terwijl hij tegen het mooie vaarwel zegt, vervolgt hij zijn weg naar Brundisium.'

In passage (30) kwamen twee begrippen naar voren die beide een equivalent vormen van τὸ καλόν. Het concept 'deugd', 'schoonheid' komt in de passage eerst voor in de vorm van καλός, vervolgens *honestas* en tot slot *honestum*. Dat deze woorden equivalenten zijn blijkt uit het feit dat ze uit dezelfde brief komen en Cicero dit ook beschrijft in zijn filosofische werken.

[130] Τὸ καλόν: Cic. Att. 2.19.1, Cic. Att. 7.11.1, Cic. Att. 8.8.2 (twee keer), Cic. Fam. 15.17.3.
[131] Cic. Att. 7.11.1.
[132] Cic. Att. 8.8.2. Shackleton Bailey (1965-1970) vol. IV, 337. De drie verzen Grieks zijn een citaat uit een fragment van Euripides, die door Aristophanes aangepast zijn (Ach. 660).

Honestas komt in het corpus vijf keer voor: in brieven aan Atticus, Quintus, Crassus en Trebatius.[133] Aan Trebiatius geeft Cicero een advies voor zijn verblijf in Gallië.

(32) *remoto ioco, tibi hoc amicissimo animo praeci<pi>o, ut, si istic mea commendatione tuam dignitatem obtinebis, perferas nostri desiderium, honestatem et facultates tuas augeas;*[134]

'Maar, zonder gein, ik beveel jou, met zeer vriendelijke geest, dit aan, dat, als jij jouw waardigheid zal verkrijgen door mijn aanbeveling, jij onze verlangens verdraagt en jouw deugd en talent vergroot;'

Trebatius moet volgens Cicero's aanbeveling waardigheid verdienen, waardoor hij zijn *honestas* en *facultates* kan vergroten. In de rest van de brief maakt Cicero niet expliciet duidelijk wat hij hiermee bedoelt, behalve dat hij in het hierop volgende schrijft dat Trebatius terug kan komen naar Rome als hij zijn doelen niet bereikt.

In de correspondentie met Crassus in 54 v.Chr. drukt Cicero Crassus op het hart dat hij ondanks omstandigheden nog altijd een vriend van hem is en altijd aan zijn zijde heeft gestaan. Cicero legt Crassus uit dat het aan hem is hoe hij tegen Cicero aankijkt. Hij belooft nogmaals dat hij Crassus altijd te vriend zal zijn en zal dienen:

(33) *ego vero tibi profiteor atque polliceor eximium et singulare meum studium in omni genere offici quod ad honestatem et gloriam tuam spectet.*[135]

'Maar ik geef toe en beloof jou mijn uitzonderlijke en unieke ijver bij alle mogelijke diensten dat streeft naar jouw deugd en eer.'

Honestas is weliswaar een equivalent van τὸ καλόν, maar de kanttekening moet geplaatst worden dat Cicero *honestas* wel ziet als een Romeinse deugd. Het komt vaak voor in contexten waarin andere typisch Romeinse deugden ook voorkomen: *gloria, facultas* en *dignitas*. Wanneer *honestas* geïnterpreteerd wordt als een equivalent van τὸ καλόν, gaat de Griekse, en wellicht ook filosofische connotatie, enigszins verloren.

Van deze 'romanisering' is ook sprake bij *honestum.*[136] Wanneer de burgeroorlog tussen Pompeius en Caesar Italië begint te bedreigen, vraagt Cicero aan Atticus of het handig is dat hun vrouwen in Rome blijven. Cicero is zelf inmiddels al vertrokken naar Capua:

(34) *De mulieribus nostris, in quibus est tua soror, quaeso videas ut satis honestum nobis sit eas Romae esse cum ceterae illa dignitate discesserint.*[137]

---

[133] *Honestas*: Cic. Att. 7.11.1, Cic. Fam. 5.8.4, Cic. Fam. 7.11.3, Cic. Fam. 9.8.2, Cic. QF 1.4.4.
[134] Cic. Fam. 7.11.3.
[135] Cic. Fam. 5.8.4.
[136] Omdat *honestus* en zijn verbuigingen zo'n honderd keer voorkomen in het corpus, heb ik ervoor gekozen om slechts op *honestum* in te gaan en niet op zijn verbuigingen. Om nog beter de resultaten te beperken tot equivalenten van καλός neem ik in mijn bespreking slechts de gesubstantiveerde gevallen mee (cf. ook Tsekourakis (1974) 61). *Honestum*: Cic. Att. 1.13.4, Cic. Att. 5.20.10, Cic. Att. 7.11.1, Cic. Att. 7.14.3, Cic. Att. 8.2.2, Cic. Att. 8.2.4, Cic. Att. 10.4.4, Cic. Att. 14.7.2, Cic. Att. 15.16.1, Cic. Att. 16.11.4, Cic. Fam. 4.2.2, Cic. Fam. 5.19.1, Cic. Fam. 5.20.2, Cic. Fam. 9.14.2.
[137] Cic. Att. 7.14.3.

'Over onze vrouwen, onder wie jouw zus, vraag ik jou dat jij overweegt of het voldoende deugdelijk voor ons is dat zij in Rome blijven, wanneer de anderen zich verwijderen van deze waardigheid.'

Honestum komt hier niet per se voor in de vorm van een morale deugd. Het getuigt wel van enig verstand en moed, maar is niet zo'n ideaal als τὸ καλόν. Daarnaast wordt hier wederom een verband geschapen tussen *honestum* en *dignitas*. Nog geen maand na dit fragment zet Cicero op papier dat hij niet langer wil vluchten en Italië niet wil verlaten:

(35) *significas enim aliquanto secus quam solebas, ut etiam Italia, si ille cedat, putes cedendum; quod ego nec rei publicae puto esse utile nec liberis meis, praeterea neque rectum neque honestum.*[138]

'Jij beduidt me, een beetje eerder dan jij gewoon was, dat ik volgens jou zelfs uit Italië moet weggaan, als hij zou komen; Maar ik meen dat dit niet nuttig is voor de republiek, noch voor mijn kinderen, bovendien is het helemaal niet correct of deugdelijk.'

Hier gaat eigenlijk hetzelfde op als in passage (34). *Honestum* lijkt in zekere zin wel een ideaalbeeld te geven van een handeling, maar het is niet zo intens als τὸ καλόν en het wordt weer verbonden met Latijnse begrippen. Noch *honestas,* noch *honestum*, hebben dus dezelfde semantische waarde als τὸ καλόν. Cicero identificeert beide begrippen wel als equivalenten, maar het semantisch verschil bestaat wel degelijk. Τὸ καλόν is een morele deugd, terwijl dat bij *honestas* en *honestum* minder het geval is.

Wat betreft de correspondenten is een duidelijk verschil waar te nemen tussen het gebruik van Grieks en Latijn. Het gebruik van Grieks is uitsluitend tot Atticus en Cassius beperkt. Beide heren zijn bekend met filosofie en Cicero's correspondentie met Cassius is voornamelijk filosofisch. Latijn wordt juist gebruikt bij ieder ander, Atticus daargelaten. Van hen zijn alleen Dolabella en Crassus geen onderdeel van de co-intellectuelen, hoewel Servius Sulpicius en Mescinius Rufus in de brieven maar een of twee graecismen ontvangen.

Tabel XI: De verspreiding van τὸ καλόν en de Latijnse equivalenten, honestas *en* honestum, *uitgezet per correspondent.*

	Τὸ καλόν	***Honestas***	***Honestum***
Atticus	4	1	10
Cassius	1		
Crassus		1	
Dolabella			1
Mescinius Rufus			2
Quintus		1	
Servius Sulpicius			1
Trebatius		1	
Varro		1	
	5	**5**	**14**

Qua tijd is een soortgelijk patroon waar te nemen als bij de correspondenten: bijna alle verschijningen zijn toegespitst op één jaar: 49 v.Chr. Meer dan de helft van de verschijningen van τὸ καλόν en van *honestum* in het corpus zijn geschreven in 49 v.Chr. In deze periode

[138] Cic. Att. 8.2.4.

ontaardde zich de burgeroorlog tussen Pompeius en Caesar. Zoals in de geciteerde passages al naar voren kwam, meende Cicero dat in deze periode grote behoefte was aan deugd, zowel in de ideale Griekse zin, als in de Romeinse zin.[139]

Tabel XII: De verspreiding van van τὸ καλόν en de Latijnse equivalenten, honestas *en* honestum*, uitgezet per jaar.*

	Τὸ καλόν	***Honestas***	***Honestum***
-61			1
-59	1		
-58		1	
-54		1	
-53		1	
-51			1
-49	3	1	8
-45		1	
-44	1		4
	5	**5**	**14**

3.6 Πραγματικός

In de brieven van Cicero moet het bijvoeglijk naamwoord πραγματικός opgevat worden als 'vaardig in zaken'.[140] Het Latijnse equivalent, de transcriptie *pragmaticus*, heeft eenzelfde betekenis. De TLL omschrijft *pragmaticus* bij Cicero als, *rerum peritus,* 'geschoold in zaken'. Dezelfde betekenis schrijft de TLL toe aan πραγματικός.[141]

De Griekse vorm komt twee keer voor in het corpus, eenmaal in een brief aan Atticus en eenmaal in een brief aan Quintus. In een korte brief aan Atticus bespreekt Cicero eerst twee serieuze zaken. In Rome is een tekort aan graan, omdat al het graan naar Marcus Antonius wordt vervoerd. Ten tweede bespreekt Cicero het feit dat Atticus is uitgenodigd om de lezing van het testament van een aanhanger van Caesar bij te wonen.[142] Vervolgens sluit Cicero de brief af:

(36) *Tu si quid πραγματικὸν habes rescribe; sin minus, populi ἐπισημασίαν et mimorum dicta perscribito. Piliae et Atticae salutem.*[143]

'Als jij iets belangrijks hebt, schrijf dan terug; als je dat niet hebt, schrijf dan over het klappen van het volk en de woorden van mimespelers. Ik groet Pilia en Attica.'

In het licht van de context lijkt πραγματικός hier 'belangrijk' of 'van belang' te betekenen. Het staat in contrast met de plezierige evenementen, waarover Atticus moet schrijven als er niets πραγματικός is. Bijna zou je πραγματικός hier als πολιτικός op kunnen vatten. Op soortgelijke wijze gebruikt Cicero het bij Quintus:

---

[139] Rawson (1975) 183-202.
[140] BDAG s.v. πραγματικός. Πραγματικός: Cic. Att. 14.3.2, Cic. QF 2.15.2.
[141] TLL s.v. *pragmaticus*.
[142] Shackleton Bailey (1999) vol. IV, 145.
[143] Cic. Att. 14.3.2.

(37) *Verum attende nunc, mi optime et suavissime frater, ad ea dum rescribo quae tu in hac eadem brevi epistula πραγματικῶς valde scripsisti. de quo petis ut ad te nihil occultans, nihil dissimulans, nihil tibi indulgens ingenue fraterneque rescribam, id est, utrum <ad> voles, ut dixeramus, <an> ad expediendum te, si causa sit, commorere:*[144]

'Maar let nu goed op, mijn beste en meest aangename broer, terwijl ik terugschrijf op deze dingen die jij in deze zelfde korte brief zeer bekwaam hebt geschreven. Hierover vraag jij mij dat ik jou oprecht en als broer terugschrijf, zonder iets achter te houden, te verzwijgen of jou te begunstigen, dat wil zeggen [dat jij mij vraagt] of jij je moet haasten, zoals ik had gezegd, of dat jij moet wachten, om je ter beschikking te stellen, indien nodig.'

Cicero gebruikt πραγματικός om in te gaan op het onderwerp van de brieven. Hij schrijft dat Quintus hem heeft gevraagd om zonder al te veel bijzaken antwoord te geven op de brief van Quintus. In die zin is *rerum peritus* ook een interpretatie, die dan ook betrekking heeft op Cicero. Aan de hand van de context kan niet gezegd worden of hij met πραγματικός belangrijke zaken bedoelt, maar het ligt in ieder geval voor de hand dat Cicero doelt op Quintus' verzoek om onverbloemd en recht door zee te antwoorden.

Pragmaticus komt eenmaal in het corpus voor, ook in een brief aan Atticus.[145] Het verschijnt hier in een andere gebruikswijze dan in het Grieks. Cicero laat aan Atticus weten dat hij vrienden is geworden met Numestius. Hij vraagt zich vervolgens af of hij vrienden moet worden met Pompeius of dat hij voor hem op zijn hoede moet zijn:

(38) *Pompeius amat nos carosque habet. 'credis?' inquies. credo; prorsus mihi persuadet, sed quia volo. pragmatici homines omnibus historiis, praeceptis, versibus denique cavere iubent et vetant credere. alterum facio, ut caveam, alterum, ut non credam, facere non possum.*[146]

'Pompeius bemint mij en heeft mij lief. 'Vertrouw je hem?' vraag jij. Ja, ik vertrouw hem. Hij heeft mij volledig overtuigd, maar omdat ik het wil. De bekwame mannen bevelen mij tenslotte met al hun kennis, adviezen en gedichten op mijn hoede te zijn en verbieden mij hem te vertrouwen. Het een kan ik, dat ik op m'n hoede ben, het ander, dat ik hem niet vertrouw, kan ik niet.'

Waar Cicero πραγματικός nog toepaste op een bepaalde schrijfstijl en inhoud van de brieven, gebruikt Cicero *pragmaticus* om verstandige en slimme critici te beschrijven.[147] Deze mannen proberen hem de les te lezen, maar Cicero slaat het advies deels in de wind. Hij is op z'n hoede voor Pompeius, maar kan hem onmogelijk niet in vertrouwen nemen. *Pragmaticus*

[144] Cic. QF 2.15.2. Shackleton Bailey (1980) 199 stelt als Latijns equivalent *prudenter* voor, maar er is verder geen bewijs dat Cicero dit ook als equivalent beschouwde. In de Cambridge-uitgave stelde Shackleton Bailey ook nog *shrewdly* voor als vertaling, maar in de Loebeditie is dit al vervangen door *mundane* (Shackleton Bailey (2002) 137).

[145] *Pragmaticus:* Cic. Att. 2.20.1.

[146] Cic. Att. 2.20.1.

[147] Shackleton Bailey (1962) 164. In sommige handschriften staat hier πραγματικοί, maar ik ga uit van de Loebeditie.

kan dus enerzijds functioneren als een compliment, maar anderzijds ook als een distantiëring van deze critici.

Tabel XIII: De verspreiding van πραγματικός en het Latijnse equivalent pragmaticus *uitgezet per correspondent.*

	πραγματικός	***Pragmaticus***
Atticus	1	1
Quintus Cicero	1	
	2	**1**

Πραγματικός komt dus slechts voor in de brieven aan Atticus en Quintus, en *pragmaticus* slechts in een brief aan Atticus. Omdat beide woorden nauwelijks voorkomen in het corpus, kunnen hier niet al te veel conclusies aan verbonden worden. Om diezelfde reden kunnen ook aan de chronologie geen conclusies verbonden worden.

Tabel XIV: De verspreiding van πραγματικός en het Latijnse equivalent pragmaticus *uitgezet per jaar.*

	πραγματικός	***Pragmaticus***
-59		1
-54	1	
-44	1	
	2	**1**

3.7 Κατακλείς

In de meeste letterlijke zin van het woord is een κατακλείς slot waarmee een deur gesloten kan worden. In de abstracte betekenis komt het in retorische contexten, waaronder bij Cicero, voor als een 'conclusie' of 'afsluiting'. Het Latijnse equivalent hiervan is *clausula* in de poëtische zin, maar *conclusio* is ook een mogelijkheid.[148]

Κατακλείς komt in het corpus twee keer voor, beide keren in brieven aan Atticus.[149] In de onderstaande passage beschrijft het in deze bewoording het einde van een derde boek:

(39) *sed me κατακλεὶς mea illa commovet quae est in libro tertio:*[150]

'Maar dit einde, dat in mijn derde boek is, beroert mij het meest.'

Wat hierop volgt is een citaat uit het gedicht over zijn eigen consulaat, *De Consulatu Suo*, dat via geen andere weg dan via deze brief is overgeleverd.[151] Aan Atticus schrijft Cicero dat hij advies nodig heeft over Caesar. Atticus en Cicero hadden afgesproken dat Cicero na een vergadering met Caesar zou besluiten bij wie hij zich aan zou sluiten, Pompeius of Caesar.[152] Cicero is er nog steeds niet uit:

[148] Rose (1921) 103; Shackleton Bailey (1965-1970) vol. IV, 393; Shackleton Bailey (1995) 179; BDAG s.v. κατακλείς; TLL s.v. *clausula*.
[149] Κατακλείς: Cic. Att. 2.3.4, Cic. Att. 9.18.3.
[150] Cic. Att. 2.3.4.
[151] Shackleton Bailey (1999) vol. I, 142.
[152] Shackleton Bailey (1995) 179.

(40) *nullum video finem mali. nunc certe promenda tibi sunt consilia. hoc fuerat extremum. Illa tamen κατακλεὶς illius est odiosa, quam paene praeterii, si sibi consiliis nostris uti non liceret, usurum quorum posset ad omniaque esse descensurum.*[153]

'Ik zie geen einde van het kwaad. Nu moet je met adviezen komen. Dit was het einde geweest. Maar deze conclusie is lastig, waaraan ik bijna voorbij ben gegaan, als het niet geoorloofd zou zijn voor hem (Caesar) om gebruik te maken van mijn adviezen: hij zou dan gebruik maken van de adviezen van wie hij dat wel kan en hij zou afdalen tot al deze zaken.'

Het Latijnse equivalent komt drie keer voor in het corpus, twee keer in de vorm van *clausula* en een keer in de vorm van *conclusio*.[154] De eerste hiervan hanteert Cicero in een brief aan Atticus wanneer hij op zijn weg terug is naar Rome, nadat zijn termijn als gouverneur van Cilicië is verlopen. Hij somt op welke prestaties hij in Cilicië heeft geleverd en besluit dat het niet makkelijk is om het hoofdstuk af te sluiten:

(41) *clausula est difficilis in tradenda provincia; sed haec deus aliquis gubernabit.*[155]

'Wat betreft het overdragen van de provincie is het einde moeilijk. Maar een of andere godheid zal dit begeleiden.'

Hoewel *clausula* hier minder terug lijkt te komen in de zin van 'einde van een schrijven', toont de vertaling van Shackleton Bailey dat het zich wel leent voor een metaforische opvatting: '*end of a chapter'*. In een brief aan Curio komt *clausula* wel terug als 'een conclusie van een schrijven'. Cicero schrijft letterlijk dat hij geen onderwerp meer heeft om over te praten, dus dat hij zijn brief moet gaan afsluiten:

(42) *Quam ob rem, quoniam mihi nullum scribendi argumentum relictum est, utar ea clausula qua soleo teque ad studium summae laudis cohortabor.*[156]

'Daarom, omdat er voor mij geen onderwerp van schrijven meer is, zal ik dit einde hanteren, zoals ik gewoon ben en zal ik jou aanzetten tot streven naar de hoogste lof.'

Conclusio komt in het corpus in dezelfde metaforische zin voor als het eerste voorbeeld van *clausula*. Cicero gebruikt nu *conclusio* om het laatste jaar van Quintus' gouverneurschap te vergelijken met het einde van een goed toneelstuk. *Conclusio* heeft dus zowel betrekking op de afronding van Quintus' periode als gouverneur, maar ook expliciet op het einde van een schrijven, ditmaal in de vorm van een dramastuk:

(43) *Illud te ad extremum et oro et hortor ut, tamquam poetae boni et actores industrii solent, sic tu in extrema parte et conclusione muneris ac negoti tui diligentissimus sis, ut hic tertius annus imperi tui †tamquam tertius† perfectissimus atque ornatissimus fuisse videatur. id facillime*

[153] Cic. Att. 9.18.2-3.
[154] *Clausula*: Cic. Att. 6.3.3, Cic. Fam. 2.4.2; *Conclusio*: Cic. QF 1.1.46.
[155] Cic. Att. 6.3.3.
[156] Cic. Fam. 2.4.2.

> *facies si me, cui semper uni magis quam universis placere voluisti, tecum semper esse putabis et omnibus iis rebus quas dices et facies interesse.*[157]
>
> 'Tenslotte smeek ik jou dit en spoor jou aan, evenals goede dichters en ijverige auteurs gewoon zijn, zeer zorgvuldig te zijn in het laatste deel en de afsluiting van jouw ambt en opdracht zodat dit derde jaar van jouw regeerperiode, evenals het derde [bedrijf], zeer volmaakt en fraai schijnt te zijn geweest. Dit zal je zeer makkelijk doen als jij zal menen dat ik, die jij alleen altijd meer hebt willen behagen dan alle anderen tezamen, altijd met jou ben en bij al deze zaken die jij zult zeggen en ervoor zal zorgen dat ze belangrijk zijn.'

Hoewel ook κατακλείς en zijn equivalenten niet vaak in het corpus voorkomen, tekent zich wel een bescheiden onderscheid af wat betreft de auteurs. Het Grieks beperkt zich slechts tot Atticus, terwijl het Latijn te vinden is in brieven aan Atticus, Curio en Quintus, van wie alleen Curio geen co-intellectueel is:

Tabel XV: De verspreiding van κατακλείς en de Latijnse equivalenten clausula *en* conclusio *uitgezet per correspondent.*

	κατακλείς	***clausula***	***conclusio***
Atticus	2	1	
Curio		1	
Quintus			1
	2	**2**	**1**

Wat betreft de chronologie wordt *clausula* nooit gebruikt in een jaar waarin κατακλείς gebruikt wordt, maar ook niet in een jaar waarin Cicero überhaupt geen Grieks op papier zet. De afwezigheid van κατακλείς en de aanwezigheid van *clausula* kunnen dus niet verklaard worden door het globale chronologiepatroon.

Tabel XVI: De verspreiding van κατακλείς en de Latijnse equivalenten clausula *en* conclusio *uitgezet per jaar.*

	κατακλείς	***clausula***	***conclusio***
-60	1		1
-53		1	
-50		1	
-49	1		
	2	**2**	**1**

3.8 Συμπόσιον

Een συμπόσιον is in de Griekse wereld een samenzijn van mannen, waarbij onder meer wordt gedronken en er gedichten worden voorgedragen. In dit werk is reeds aan bod gekomen dat Cicero van mening is dat de Romeinse variant, het *convivium*, wezenlijk anders is (zie

[157] Cic. QF 1.1.46. Zie voor problemen en interpretatie van *tamquam tertius* ook Shackleton Bailey (1980) 159.

pagina 32).[158] Buiten deze passage verschijnt συμπόσιον nog een keer in het corpus.[159] Wanneer Cicero niet in Rome is, maar Atticus dat wel lijkt te zijn, houdt Atticus Cicero op de hoogte van de ontwikkelingen in Rome, met name rondom de familie Claudii, waartoe de beruchte Clodius en Clodia horen:

(44) *sum in curiositate ὀξύπεινος, sed tamen facile patior te id ad me συμπόσιον non scribere; praesentem audire malo.*[160]

'Smachtend verkeer ik in nieuwsgierigheid, maar toch duld ik makkelijk dat jij mij niet schrijft over dit symposium; Ik wil het liever horen terwijl ik aanwezig ben.'

Het συμπόσιον in deze passage is gehouden bij Clodia, die bij Cicero niet bekend staat als een nette vrouw. Vijf jaar eerder heeft Cicero Clodia bij de verdediging van Caelius volledig zwart gemaakt en neergezet als een losbandige Romeinse vrouw die geen grenzen kent als het gaat om overschrijding van de deugden.[161] Dat Cicero in deze situatie niet het beschaafdere Latijnse equivalent gebruikt is in die zin logisch. Het ging er in Clodia's huis veel heftiger aan toe dan op een *convivium*.

Convivium komt in het corpus veel vaker voor dan συμπόσιον, namelijk twaalf keer.[162] Het *convivium* is dus een beschaafdere versie van het συμπόσιον en in de onderstaande geeft Cicero een algemene weergave van het *convivium*:

(45) *hac tamen in oppressione sermo in circulis dumtaxat et in conviviis est liberior quam fuit.*[163]

'Toch is in deze onderdrukking het gesprek in ieder geval in de wandelgangen en bij samenkomsten vrijer dan het is geweest.'

Cicero dicht in deze passage veel waarde toe aan het gesprek bij het *convivium* (zie voor *sermo* ook §3.10). Niet alleen een gesprek is van waarde op een *convivium*, maar ook het plezier en genot:

---

[158] BDAG s.v. συμπόσιον; TLL s.v. *convivium*. Murray (2016) 19: 'the symposium is an organization of all-male groups, aristocratic and egalitarian at the same time, which affirm their identity through ceremonialized drinking. Prolonged drinking is separate from the meal proper; there is wine mixed in a krater for equal distribution; the participants, adorned with wreaths, lie on couches. The symposium has private, political and cultural dimensions; it is the place of *euphrosyne*, of music, poetry, and other forms of entertainment;'

[159] Συμπόσιον: Cic. Att. 2.12.2, Cic. Fam. 9.24.3.

[160] Cic. Att. 2.12.2.

[161] Shackleton Bailey (1995) 127; Shackleton Bailey (1999) vol. I, 130 & 160; Dyck (2013) 12-14. In de *Pro Caelio* portretteert Cicero Clodia als een *meretrix*, 'een hoer' (o.a. Cael. 1, 38 en 49) en een *immoderata mulier*, 'teugelloze vrouw' (Cael. 53), omdat zij de Romeinse deugden totaal verwaarloosde, zich niet gedroeg zoals het een vrouw betaamde en constant mannen over de vloer had, een privilege dat slechts voor mannen was weggelegd. In de brieven verwijst Cicero vaak naar Clodia als Βοῶπις, een epitheton van Hera, dat enerzijds verwijst naar Clodia's grote ogen, maar anderzijds naar haar vermeende incestueuze relatie met haar broer Clodius (cf. ook Cael. 32).

[162] *Convivium*: Cic. Att. 2.14.1, Cic. Att. 2.18.2. Cic. Att. 9.1.3, Cic. Att. 12.13.2, Cic. Att. 13.37.2, Cic. Att. 16.2.6, Cic. Att. 16.3.1, Cic. Fam. 3.8.2, Cic. Fam. 9.24.3, Cic. Fam. 9.26.2 (twee keer), Cic. QF 2.6.2.

[163] Cic. Att. 2.18.2.

(46) *convivio delector; ibi loquor quod in solum, ut dicitur, et gemitum [et] in risus maximos transfero.*[164]

'Ik verheug mij over het samenzijn. Daar zeg ik wat in mijn gedachten opkomt, zoals men zegt, en verander ik geklaag in het grootste gelach.'

In de laatste passage – ik bespreek de resterende verschijningen niet omdat het *convivium* daar meer een bijzaak dan een hoofdzaak is – vertelt Cicero hoe gebruikelijk het is dat een literair werk op een *convivium* wordt voorgedragen:

(47) *Ἡρακλείδειον, si Brundisium salvi, adoriemur. 'de Gloria' misi tibi. custodies igitur, ut soles, sed notentur eclogae duae quas Salvius bonos auditores nactus in convivio dumtaxat legat. mihi valde placent, mallem tibi. etiam atque etiam vale.*[165]

'Ik zal het ondernemen zoals Herakleides doet, als ik ongedeerd Brundisium [bereik]. Ik heb jou mijn werk 'Over roem' gezonden. Jij zal het dus bewaken, zoals jij pleegt, maar twee gedichtjes moeten opgemerkt worden, die Salvius, als hij een goede luisteraar treft, minstens bij een samenzijn kan voorlezen. Zij bevallen mij zeer, ik zou liever willen dat ze jou bevallen. Duizendmaal gegroet.'

Het semantisch onderscheid tussen het συμπόσιον en het *convivium* lijkt zich toch met name te bepreken tot de aanwezigheid van drank. Evenals bij het συμπόσιον, wordt bij het *convivium* voorgedragen en gesproken. In de brieven zijn geen aanwijzingen te vinden dat er ook wijn in het spel is. Dat maakt dat de intensiteit van het begrip een stuk minder heftig is dan van συμπόσιον, zoals Cicero zelf al impliceerde bij zijn taalkundige analyse van beide woorden.

In Tabel XVII is te zien dat het gebruik van συμπόσιον en *convivium* zich met name toespitst op maar twee correspondenten. Het Grieks treffen we alleen in brieven aan Atticus en Papirius Paetus, bij de laatste in de vorm van Cicero's taalkundige analyse. Het Latijnse equivalent komt ook vooral voor in brieven aan Atticus en Papirius Paetius. Cicero spreekt bij hen dus vaker over het symposium, zowel in het Grieks als in het Latijn, dan bij andere auteurs.

Tabel XVII: De verspreiding van συμπόσιον met het Latijnse equivalent convivium *uitgezet per correspondent.*

	συμπόσιον	***convivium***
Appius Pulcher		1
Atticus	1	7
Papirius Paetus	1	3
Quintus		1
	2	**12**

Diachroon is de verspreiding van *convivium* vrij homogeen verdeeld. In de laatste jaren van Cicero's leven komt het vrij vaak voor, maar in deze periode schrijft Cicero ook relatief de

[164] Cic. Fam. 9.26.2. Shackleton Bailey (1977) vol. II, 354 legt uit dat de oorsprong van het gezegde *in solum* onduidelijk is, maar dat *solum* hier waarschijnlijk niet 'grond' betekent, maar 'zool'. Shackleton Bailey geeft als Duits equivalent 'was mir unter (vor) den Fuss kommt, worauf ich zufällig stosse.

[165] Cic. Att. 16.2.6. Zie voor commentaar over *eclogae duae* Shackleton Bailey (1965-1970) vol. VII, 288.

meeste brieven. Συμπόσιον komt daarentegen heterogeen voor, eenmaal aan het begin van Cicero's correspondenties en eenmaal aan het einde. De eerste verschijning is in de brief aan Atticus, waarin Cicero spreekt over de feestjes van Clodia. In de laatste brief legt Cicero aan Papirius Paetus de etymologie van συμπόσιον uit. Hieruit kan geconcludeerd worden dat *convivium* een 'normaal' woord is en verwijst het Romeinse samenkomen. Een συμπόσιον daarentegen, wordt in bijzondere gevallen gebruikt, bijvoorbeeld om een feest pejoratief weer te geven of een voorbeeld te geven van onderzoek (*philosophia*).

Tabel XVIII: De verspreiding van συμπόσιον met het Latijnse equivalent convivium *uitgezet per jaar.*

Jaar	**συμπόσιον**	***convivium***
-59	1	2
-56		1
-51		1
-49		1
-46		2
-45		2
-44		2
-43	1	1
	2	**12**

3.9 Γεωγραφικός

In 59 v.Chr. heeft Cicero erover nagedacht, en mogelijk is hij zelfs begonnen, om een werk te schrijven over geografie, *De Geographia,* op Atticus' aanraden. Cicero heeft de titel van dit werk ook in het Grieks vertaald, γεωγραφικά. Het Griekse woord komt een keer voor in het corpus en het Latijnse equivalent twee keer, alle drie in de brieven aan Atticus en alle drie in 59 v.Chr. De eerste keer dat dit werk voorkomt schrijft Cicero de titel in het Latijn en laat hij al weten dat het een enorme klus zou zijn om zo'n werk te schrijven:

(48) *De geographia, dabo operam ut tibi satis faciam; sed nihil certi polliceor. Magnum opus est.*[166]

'Wat betreft de geografie, ik zal mijn best doen om je tevreden te stellen; maar ik beloof niets zekers. Het is een grote klus.'

Op dit moment is Cicero in Antium en is Atticus in Rome. Cicero vraagt Atticus om hem op de hoogte te houden van de politiek en zegt dat hij in zijn vrije tijd een werk over geografie voor Atticus kan schrijven. Twee brieven later vertelt Cicero dat hij helemaal geen zin heeft om zo'n groot werk te schrijven:

(49) *a scribendo prorsus abhorret animus. Etenim γεωγραφικὰ quae constitueram magnum opus est.*[167]

'Mijn geest deinst volledig terug voor het schrijven. De Geografie, die ik had besloten [te schrijven], is een grote klus.'

[166] Cic. Att. 2.4.3.
[167] Cic. Att. 2.6.1.

In de volgende brief die Atticus ontvangt zegt Cicero dat hij alsnog zal overwegen om het werk te schrijven:

(50) *De geographia etiam atque etiam deliberamus.*[168]

'Ik zal toch nog een keer nadenken over De Geografie.'

Dit is de laatste keer dat iets van dit werk wordt vernomen. Cicero zal het uiteindelijk niet produceren. Het is erg opvallend dat Cicero zo kort na elkaar de titel van het werk dan weer in het Latijn, dan weer in het Grieks schrijft.

3.10 Διάλογος

Een διάλογος is een gesprek tussen twee of meer personen. Het kent twee Latijnse varianten, *dialogus* en *sermo*. De eerste ligt voor de hand omdat het een transcriptie is, de tweede is een Latijnse vertaling.[169] Cicero schrijft in zijn *Orator* ook al dat *sermo* een Latijns equivalent is.[170] Hoewel Cicero *sermo* daar vertaalt in het licht van Plato's dialogen, is het toch aan te nemen dat *sermo* een equivalent is van διάλογος, ook als het niet in de zin van een genre wordt gebruikt. Het is alsnog een vertaling van het woord.

In het corpus komt διάλογος twee keer voor, beide keren in brieven aan Atticus. Spottend – Cicero wil het gesprek doen lijken als een literair werk – schrijft Cicero over een gesprek met Pompeius:[171]

(51) *Nos Tarenti quos cum Pompeio διαλόγους de re publica habuerimus ad te perscribemus;*[172]

'In Tarentum zal ik jou schrijven over de dialogen die ik met Pompeius heb gehad over de republiek.'

Bij het tweede voorkomen van διάλογος in de brieven heeft Cicero het wel expliciet over een literair werk:

(52) *Varronis διάλογον exspecto.*[173]

'Ik wacht op een dialoog van Varro.'

Latijnse equivalenten komen in het corpus veel vaker voor. *Dialogus* verschijnt zeven keer in de brieven en *sermo* bijna tweehonderd keer.[174] Van *dialogus* bespreek ik een aantal verschijningen in het corpus, maar *sermo* bespreek ik door de hoge frequentie middels een

[168] Cic. Att. 2.7.1.
[169] BDAG s.v. διάλογος; TLL s.v. *dialogus*. Διάλογος: Cic. Att. 5.5.2, Cic. Att. 15.13.3.
[170] Cic. *Orat*. 151 (bron van de tekst vormt de Loebeditie van Hendrickson en Hubell over de *Brutus* en *Orator*): *at non Thucydides, ne ille quidem haud paulo maior scriptor Plato nec solum in eis sermonibus qui διάλογοι dicuntur*, 'Maar [ook] Thucydides [deed het] niet, en zelfs niet Plato, een veel grotere schrijver, in zijn gesprekken, die dialogen genoemd worden.'
[171] Shackleton Bailey (1965-1970) vol. III, 200; CSRL s.v. διαλόγους.
[172] Cic. Att. 5.5.2.
[173] Cic. Att. 15.13.3.
[174] *Dialogus*: Cic. Att. 2.9.1, Cic. Att. 4.16.2, Cic. Att. 13.14-15.1, Cic. Att. 13.19.3, Cic. Att. 13.42.1, Cic. Fam. 1.9.23, Cic. Fam. 9.8.1.

artikel over Cicero's theorie over de *sermo*. Door de hoge frequentie laat ik *sermo* ook achterwege bij de kwantitatieve analyse. Evenals διάλογος, heeft *dialogus* een aantal keer betrekking op het literaire genre:

(53) *sed nosti genus dialogorum meorum.*[175]

'Maar jij kent het genre van mijn dialogen.'

(54) *scripsi igitur Aristotelio more, quem ad modum quidem volui, tris libros in disputatione ac dialogo De Oratore, quos arbitror Lentulo tuo fore non inutilis.*[176]

'Ik heb dus geschreven conform Aristotelisch gebruik, een wijze die ik inderdaad wilde, drie boeken in de vorm van een uiteenzetting en een dialoog over de redenaar, waarvan ik meen dat het zeker niet nutteloos zal zijn voor jouw Lentulus.'

Aan Atticus beschrijft Cicero ook een letterlijke weergave van een gesprek tussen hem en Quintus Junior. In dit geval is het dus geen literair genre, maar wel een dialoog tussen twee mensen. Cicero sluit de transcriptie van de dialoog als volgt af:

(55) *hic dialogus sic conclusus est.*[177]

'Zo is deze dialoog tot een einde gekomen.'

Een *sermo* heeft, zeker in filosofische zin, een veel breder semantisch veld dan *dialogus*. Het komt vaker voor in de brieven, maar speelt, aldus Michele Kennerly, ook een belangrijke rol in de filosofische werken. Aan de hand van *De Officiis* analyseert zij wat een *sermo* in het stoïsche gedachtegoed inhoudt. De *sermo* was een essentieel onderdeel van vriendschap, een van de fundamenten binnen het stoïcisme. *Sermo* bezigen was voor stoïcijnen een belangrijke manier om een betere spreker te worden. Het werd gebruikt bij allerlei privéaangelegenheden, zoals filosofische discussies, *convivia* (zie ook pagina §3.8) en sociale bijeenkomsten. Om de *sermo* optimaal te benutten was het van groot belang gesprekspartners uit te laten praten, niet te beledigen, het onderwerp niet te veranderen, serieus te blijven over zware onderwerpen, maar ook geestig te reageren op een licht onderwerp.[178]

Hoewel *sermo* een equivalent is van διάλογος, is het gerechtvaardigd om het bij een statistische analyse buiten beschouwing te laten, aangezien διάλογος en *dialogus* doorgaans betrekking hebben op het genre, en *sermo* in de Romeinse maatschappij een veel breder concept is.

---

[175] Cic. Att. 4.16.2.

[176] Cic. Fam. 1.9.23. Shackleton Bailey (1977) vol. I, 315 wijst erop dat Cicero met *Aristotelio more* bedoelt dat hij het voortouw neemt in de dialoog, tegenstelling tot *De Oratore* en *De Re Publica*, waarin hij zelf niet voorkomt.

[177] Cic. Att. 13.42.1.

[178] Kennerly (2010) 122-128. Shackleton Bailey (1995) 120: '*sermo*, which is hardly ever used of public speaking, probably suggests informality.'

Tabel XIX: De verspreiding van διάλογος en het Latijnse equivalent dialogus *uitgezet per correspondent.*

	διάλογος	***dialogus***
Atticus	2	5
Lentulus Spinther		1
Varro		1
	2	**7**

In Tabel XX is te zien dat het gebruik van διάλογος en *dialogus* zich strikt scheidt. In een jaar waarin διάλογος wordt gebruikt, komt geen *dialogus* voor en vice versa. Het relatief grote aantal verschijningen in 45 v.Chr. is toe te schrijven aan het feit dat Cicero in dit jaar een dialoog heeft geschreven en naar Varro heeft gestuurd. Verder lijkt *dialogus* een gebruikelijke vorm te zijn voor Cicero en verwijst διάλογος beide keren naar een genre.

Tabel XX: De verspreiding van διάλογος en het Latijnse equivalent dialogus *uitgezet per jaar.*

	διάλογος	***dialogus***
-59		1
-54		2
-51	1	
-49		1
-45		3
-44	1	
	2	**7**

3.11 Πλάτων

Met de naam Πλάτων wordt – uiteraard – verwezen naar de Atheense filosoof uit de vijfde en vierde eeuw voor Christus. Cicero gebruikt de naam een keer in het Grieks en twaalf keer in het Latijn.[179] In het Grieks verschijnt Plato mogelijk omdat Cicero op dat moment zojuist een brief van Plato heeft geciteerd:

(56) *αἱ γὰρ τῶν τυράννων δεήσεις' inquit Πλάτων 'οἶσθ' ὅτι μεμιγμέναι ἀνάγκαις.*[180]

'Jij weet immers dat de behoeftes van tirannen', schrijft Plato, 'gemengd zijn met noodzaken.'

De keuze voor Grieks zou hier het gevolg kunnen zijn van het feit dat de hele zin al in het Grieks is. In dat geval is het opvallend dat *inquit* wel in het Latijn is. Plato wordt doorgaans 'gewoon' in het Latijn geschreven. Af en toe wordt Plato dan genoemd in combinatie met een van zijn werken, die al dan niet in het Grieks genoemd wordt, maar vaak verwijst Cicero ook naar de inhoud van Plato's werken of zijn filosofie:

[179] Πλάτων: Cic. Att. 9.13.4; *Plato*: Cic. Att. 2.1.8, Cic. Att. 4.16.3 (twee keer), Cic. Att. 7.13.5, Cic. Att. 10.8.6, Cic. Att. 13.21a.1, Cic. Fam. 1.9.12, Cic. Fam. 1.9.18, Cic. Fam. 9.22.4, Cic. Fam. 15.18.1, Cic. QF 1.1.29, Cic. QF 1.2.14.

[180] Cic. Att. 9.13.4; Shackleton Bailey (1999) vol. III, 54 & 77. Cicero was op dit moment de zevende brief van Plato aan het lezen.

(57) *Quod in iis libris quos laudas personam desideras Scaevolae, non eam temere demovi, sed feci idem quod in 'Πολιτείᾳ' deus ille noster Plato.*[181]

'In deze boeken, die jij prijst, mis jij het karakter van Scaevola, maar ik heb deze niet zonder reden verwijderd. Ik heb hetzelfde gedaan als onze goddelijke Plato ook in zijn Staat [heeft gedaan].'

(58) *credo Platonem vix putasse satis commodum fore si hominem id aetatis in tam longo sermone diutius retinuisset.*[182]

'Ik geloof dat Plato meende dat het amper goed zou zijn een man van die leeftijd langer op te houden met zo'n lang gesprek.'

In Tabel XXI is te zien dat Cicero 'Plato' vooral aan Atticus schrijft, maar verder ook aan co-intellectuelen. Het lijkt erop dat Cicero het überhaupt niet met andere mensen dan co-intellectuelen over Plato heeft.

Tabel XXI: De verspreiding van Πλάτων en het Latijnse equivalent Plato *uitgezet per correspondent.*

	Πλάτων	**Plato**
Atticus	1	6
Cassius		1
Lentulus Spinther		2
Papirius Paetus		1
Quintus		2
	1	**12**

De naam Plato komt vrij regelmatig voor. Vooral opvallend is het hoge aantal vermeldingen in 54 v.Chr. Dit kan verklaard worden door het feit dat Cicero in deze periode zijn *De Re Publica* schreef, dat geïnspireerd is op de Πολιτεία van Plato.

Tabel XXII: De verspreiding van Πλάτων en het Latijnse equivalent Plato *uitgezet per jaar.*

	Πλάτων	**Plato**
-60		2
-59		1
-56		1
-54		4
-49	1	2
-45		1
Onbekend		1
	1	**12**

3.12 Αἴνιγμός

Αἰνιγμός is een nevenvorm van de veel populairdere vorm αἴνιγμα.[183] Überhaupt is het verwonderlijk dat Cicero kiest voor deze minder frequente vorm, aangezien zijn gebruik van

[181] Cic. Att. 3.16.3.
[182] Ibidem.
[183] De TLG heft 2838 resultaten voor αἴνιγμα en slechts 78 voor αἰνιγμός.

Grieks doorgaans conform het contemporaine taalgebruik is.[184] Omdat beide worden etymologisch aan elkaar verwant zijn beschouw ik *aenigma*, dat twee keer in het corpus voorkomt, ook als een equivalent van αἰνιγμός.[185]

Hoewel αἰνιγμός twee keer voorkomt, wordt het maar op één manier gebruikt, als ἐν αἰνιγμοῖς:

(59) *Bis ad te antea scripsi de re mea familiari, si modo tibi redditae litterae sunt, Graece ἐν αἰνιγμοῖς.*[186]

'Tweemaal eerder heb ik jou geschreven over mijn privézaak, als mijn brief bij jou is aangekomen, in het Grieks, in raadsels.'

Voor *aenigma* geldt eigenlijk precies hetzelfde. Dit komt twee keer voor, kort achter elkaar en heeft beide keren betrekking op hetzelfde raadsel van Atticus:

(60) *Aenigma succonum ex Velia plane non intellexi; est enim numero Platonis obscurius. […] 'Iam intellexi tuum aenigma;*[187]

'Ik heb jouw raadsel van de koopmannen van Velia totaal niet begrepen; Het is immers nog donkerder dan een cijfer van Plato. […] Nu heb ik jouw raadsel begrepen!'

In Tabel XXIII is uitgezet wanneer beide varianten voorkomen, maar gezien de nauwe samenhang en het geringe voorkomen is het niet mogelijk hier enige conclusie aan te verbinden.

Tabel XXIII: De verspreiding van αἰνιγμός en het Latijnse equivalent aenigma *uitgezet per jaar.*

	αἰνιγμός	***aenigma***
-59	1	
-50	1	
-49		2
	2	**2**

3.13 Τέλος

In het stoïsche gedachtegoed houdt τέλος in dat een stoïcijn altijd zal handelen naar de voorzienig bepaalde loop van gebeurtenissen.[188] Cicero gebruik τέλος op twee wijzen in de

[184] Rose (1921); Swain (2002) 146-147. Rose merkt op dat veel woorden die Cicero gebruikt hun oorsprong in het Attisch hebben liggen, maar Swain nuanceert later dat Cicero Grieks schreef dat geschreven en gesproken werd in die tijd, maar zich er nauwelijks van bewust was dat zijn taalgebruik niet klassiek was.

[185] Αἰνιγμός: Cic. Att. 2.19.5, Cic. Att. 6.7.1.

[186] Cic. Att. 6.7.1.

[187] Cic. Att. 7.13.5 en Cic. Att. 7.13a.1. Zie Shackleton Bailey (1965-1970) vol. IV, 306-307 en Shackleton Bailey (1999) vol. II, 236-238 voor duiding van *succonum ex Velia*.

[188] Tsekourakis (1974) 86; Shackleton Bailey (1999) 82; Tieleman (2006) 176; Cic. Fin. 1.42: *Quoniam autem id est vel summum vel ultimum vel extremum bonorum (quod Graeci τέλος nominant) quod ipsum nullam ad aliam rem, ad id autem res referuntur omnes, fatendum est summum esse bonum iucunde vivere*, 'maar aangezien dit ofwel het hoogste, ofwel het laatste, ofwel het uiterste is van het goede (wat de Grieken

brieven.[189] Ten eerste is het de Griekse naam van zijn werk *De Finibus Bonorum et Malorum*, ten tweede is het een filosofische vakterm, die Cicero zelf in *De Finibus* vertaalt als *summum, ultimum* of *extremum bonorum*. De letterlijke vertaling van τέλος, *finis*, wordt ook gebruikt als vakterm, maar ik neem deze niet mee vanwege het veel diversere gebruik in het Latijn.

Tweemaal verwijst Cicero naar zijn werk *De Finibus*, beide keren in het jaar waarin hij het werk gepubliceerd heeft:

(61) *ita confeci quinque libros 'περὶ Τελῶν' ut Epicurea L. Torquato, Stoica M. Catoni, Περιπατητικὰ M. Pisoni darem.*[190]

'Ik heb de vijf boeken van *De Finibus* zo samengesteld dat ik de rol van epicurist aan Lucius Torquatus heb gegeven, de stoïcijn aan Marcus Cato en de peripatische school aan Marcus Piso.'

Ook de Latijnse naam van het werk komt twee keer voor, beide keren in brieven aan Atticus en beide keren in het publicatiejaar van *De Finibus*, 45 v.Chr.[191]

(62) *scripsit enim Balbus ad me se a te quintum de finibus librum descripsisse;*[192]

'Balbus heeft mij immers geschreven dat hij het vijfde boek van *De Finibus* van jou heeft overgeschreven.'

Τέλος komt in de brieven slechts een keer voor, in de vorm van een brief aan Atticus. Cicero prijst Atticus omdat hij, evenals Cicero, zo enthousiast is over een studie over de accentleer van Homerisch Grieks.

(63) *Scire enim vis; quo uno animus alitur. sed, quaeso, quid ex ista acuta et gravi refertur ad τέλος?*[193]

'Want jij wilt alles weten en jouw geest wordt door dit ene gevoed, maar, vraag ik, wat wordt uit dit spitse en zware met het hoogste doel verbonden.'

Van de equivalenten van τέλος komt slechts *summum bonorum* in het corpus voor. Een keer komt het voor als *summum bonorum*, maar nog een enkele keer verschijnt het ook in een iets andere bewoording, bijvoorbeeld *summam bonitatem*.[194] In de bespreking en analyse neem ik ook deze twijfelgevallen mee die grammaticaal niet volledig van *summum bonorum* afkomen.

τέλος noemen), wat zelf niet naar iets anders verwijst, maar waar alle dingen naar verwijzen, moet bekend worden dat het het hoogste goed is aangenaam te leven.' Zie voor een uitgebreide behandeling van τέλος Tsekourakis (1974) 85-100.

[189] Τέλος: Cic. Att. 12.6.2, Cic. Att. 13.12.3, Cic. Att. 13.19.4.

[190] Cic. Att. 13.19.4.

[191] *De Finibus*: Cic. Att. 13.21a.1, Cic. Att. 13.21a.2.

[192] Cic. Att. 13.21a.1.

[193] Cic. Att. 12.6.2.

[194] *Summum bonorum* en soortgelijke equivalenten: Cic. Att. 1.16.5, Cic. Att. 7.9.3, Cic. Att. 16.16B.2, Cic. Fam. 3.11.2.

(64) *Igitur, mi Plance, rogo te et etiam rogo sic me dius fidius ut maiore studio magisque ex animo agere non possim, ut totum hoc negotium ita agas, ita tractes, ita conficias ut, quod sine ulla dubitatione apud consules obtinuimus propter summam bonitatem et aequitatem causae, id tu nos obtinuisse non modo facile patiare sed etiam gaudeas.*

'Dus, mijn Plancus, vraag ik jou en ik vraag immers – op zo'n manier dat ik als een god trouwer schijn, opdat ik niet kan handelen uit tamelijk groot ijver, maar meer uit een grotere geest, dat jij deze onderhandeling in zijn geheel zo voert, zo bedrijft, zo ten uitvoer brengt dat jij niet alleen makkelijk duldt dat ik dit, wat ik zonder enige twijfel bij de consuls bezit wegens het hoogste goed en billijkheid van de zaak, bezit, maar je er zelfs over verheugt.'

Noch bij περὶ Τελῶν en zijn equivalenten komen semantische verschillen aan het licht, noch bij τέλος. Het een verwijst consequent naar het werk van Cicero en het ander verwijst naar het hoogste doel in de stoïsche ethiek. Over περὶ Τελῶν wordt, in het Latijn en Grieks, geen woord gerept behalve in brieven aan Atticus en behalve in 45 v.Chr. *Summum bonorum* verschijnt, soms in een perifrastische vorm, vooral bij Atticus. Qua chronologie valt het slechts op dat *summum bonorum* juist in 45 v.Chr. niet wordt gebruikt.

Tabel XXIV: De verspreiding van περὶ Τελῶν, Τέλος en respectievelijk hun Latijnse equivalenten De Finibus *en* summum bonorum *uitgezet per correspondent.*

	περὶ Τελῶν	***De Finibus***	**Τέλος**	***Summum bonorum***
Atticus	2	2	1	2
Plancus				1
	2	**2**	**1**	**4**

Tabel XXV: De verspreiding van περὶ Τελῶν, τέλος en respectievelijk hun Latijnse equivalenten De Finibus *en* summum bonorum *uitgezet per jaar.*

	περὶ Τελῶν	***De Finibus***	**Τέλος**	***Summum bonorum***
-61				1
-50				1
-45	2	2	1	
-44				1
	2	**2**	**1**	**4**

3.14 εἷς ἐμοὶ μύριοι

Aan Atticus schrijft Cicero eenmaal de vaste uitdrukking 'εἷς ἐμοὶ μύριοι', die voor het eerst voorkomt bij Heraclitus, wat betekent dat het origineel Grieks is.[195] Shackleton Bailey meldt dat deze uitdrukking eerder al in het Latijn is voorgekomen, wederom in een brief aan Atticus. Voorafgaand aan de Griekse verschijning vertelt Cicero in 44 v.Chr. over een werk dat hij geschreven heeft:

[195] Shackleton Bailey (1965-1970) vol. VI, 300. In de Loebeditie van Laks en Most, *Early Greek Philosophy vol. II*, wordt εἷς ἐμοὶ μύριοι, ἐὰν ἄριστος ᾖ gelezen, 'een is voor mij [als] talloze, als hij maar de beste is'.

(65) *tu vero leges Sexto eiusque iudicium mihi perscribes. εἷς ἐμοὶ μυρίοι.*[196]

'Jij zal dit aan Sextus voorlezen en mij zijn oordeel schrijven. Zijn oordeel is doorslaggevend.'

Een aanzienlijke periode eerder, namelijk in 59 v.Chr., had Cicero deze uitdrukking reeds in het Latijn gebruikt:

(66) *Cato ille noster, qui mihi unus est pro centum milibus.*[197]

'Onze beroemde Cato, die voor mij één is voor honderd duizend [anderen].'

Beide keren wordt de uitdrukking aan Atticus geschreven. Het enige verschil tussen beide zou zijn dat het Latijn betrekking heeft op Cato, en het Grieks betrekking heeft op ene Sextus, die wellicht meer tot Cicero's kring behoorde dan Cato.

3.15 Οὐδὲν ὑγιές

Οὐδὲν ὑγιές wordt aan Atticus geschreven in het Grieks, maar drie jaar eerder in het Latijn aan Terentia (bij εἷς ἐμοὶ μύριοι was de volgorde van Grieks en Latijn nog andersom). De LSJ wijst op erg frequent gebruik van ὑγιής met een negatie, waardoor ik het als een vaste uitdrukking beschouw. De identificatie van het Latijnse equivalent, *nihil sinceri*, is op basis van informatie van CSRL en Shackleton Bailey.[198] Voordat Cicero de Griekse variant gebruikt, vertelt hij aan Atticus dat consul Hirtius bij hem is geweest en daar heeft verteld dat hij de burgeroorlog tussen Octavianus en Marcus Antonius wilde sussen, hoewel Cicero hem ervan verdacht eigenlijk geen vrede te willen. Cicero laat blijken Hirtius niet te vertrouwen:

(67) *quid quaeris? οὐδὲν ὑγιές.*[199]

'Wat zoek jij? Er zit niets goeds in.'

Hetzelfde zegt Cicero eerder over Balbus, van wie Cicero vermoedt dat hij aan Antonius' zijde staat:

(68) *quid quaeris? nihil sinceri.*[200]

'Wat zoek jij? Er zit niets goeds in.'

Hoewel semantisch nauwelijks onderscheid lijkt te zijn tussen de Griekse en Latijnse uitdrukking (het heeft betrekking op personen die niet het juiste willen: vrede en behoud van de republiek), wordt het Grieks geschreven in een brief aan Atticus en het Latijn in een brief aan Terentia. Dit bepaalt wellicht hier de keuze voor Grieks.

---

[196] Cic. Att. 16.11.1.
[197] Cic. Att. 2.5.1.
[198] Shackleton Bailey (1965-1970) vol. VI, 243; CSRL s.v. οὐδὲν ὑγιές.
[199] Cic. Att. 15.1.3.
[200] Cic. Fam. 14.21.2.

3.16 μισῶ σοφιστήν, ὅστις οὐχ αὑτῷ σοφός

Shackleton Bailey vermoedt dat 'μισῶ σοφιστήν, ὅστις οὐχ αὑτῷ σοφός' een citaat van Euripides' Medea is, hoewel dat niet in de moderne Euripidestekst staat. Cicero schrijft dit citaat aan Caesar in een brief waarin hij met citaten strooit om een goed voetje te halen bij Caesar:

(69) *itaque ab Homeri magniloquentia confero me ad vera praecepta Εὐριπίδου:*
μισῶ σοφιστήν, ὅστις οὐχ αὑτῷ σοφός.
quem versum senex Precilius laudat egregie.[201]

'Dus ga ik van de verheven taal van Homerus naar de ware adviezen van Euripides:
"Ik haat een wijze, die niet wijs tegen hemzelf is."
Een vers dat de oude Precilius als voortreffelijk prijst.'

Aan Trebatius geeft Cicero dezelfde wijsheid mee, maar dan in het Latijn:

(70) *(quoniam Medeam coepi agere) illud semper memento:*
qui ipse sibi sapiens prodesse non quit, nequiquam sapit.
Cura ut valeas.[202]

'Aangezien ik toch ben begonnen de Medea te gebruiken, gedenk dan altijd dit:
Een wijze die zichzelf niet kan helpen, is tevergeefs wijs.
Zorg dat het je goed gaat.'

Deze citaten staan niet in dezelfde context. Aan Trebatius, aan wie Cicero nauwelijks Grieks schrijft, geeft Cicero dit advies in het Latijn, terwijl de brief aan Caesar doordrenkt is met Griekse citaten. Het lijkt waarschijnlijk dat het karakter van de brief hier de keuze voor Grieks of Latijn bepaalt.

3.17 Wel Grieks, geen Latijn

In het corpus bevindt zich ook een aantal graecismen waarvan ik wel Latijnse equivalenten heb geïdentificeerd, maar die niet in het corpus voorkomen, of die zo'n brede betekenis hebben in het Latijn dat het te arbeidsintensief zou zijn om te onderzoeken in welke betekenis dit equivalent wordt gebruikt. In de volgende paragraaf bespreek ik deze graecismen en licht ik beknopt het equivalent toe.

---

[201] Cic. Fam. 13.15.1; Shackleton Bailey (2001), vol. III, 72-73. Na de dood van Tullia werd Cicero van meerdere kanten aangespoord om weer een actievere rol te nemen in de politiek en weerstand te bieden tegen Caesar. Cicero kon dit het beste doen zonder zijn werkelijke bedoelingen prijs te geven, in een aanbevelingsbrief. Zie ook Shackleton Bailey (1977) vol. II, 458.

[202] Cic. Fam. 7.6.2. Zie Shackleton Bailey (1977) vol. I, 332-333. Het is mogelijk, maar niet zeker, dat Cicero hier Ennius citeert, die ook een Medea heeft geschreven, maar dan in het Latijn.

3.17.1 Θέσις en cognaten

Na πολιτικός komt ὑπόθεσις het vaakst voor in de brieven. In deze paragraaf bespreek ik dit lemma met het verwante θέσις en διάθεσις. Ὑπόθεσις komt in de brieven vijf keer voor, θέσις twee keer en διάθεσις een keer.[203]

In de retorica is een ὑπόθεσις een argument of meerdere argumenten die ingaan op een zogenaamde *quaestio finita* of *causa*, 'een bepaald vraagstuk' en heeft betrekking op een specifieke casus. Een θέσις is het omgekeerde. Deze is een *quaestio infinita*, 'een onbepaald vraagstuk' en gaat over een algemene stelling.[204] Een διάθεσις is in de stoïsche filosofie 'de stand van het lichaam of de geest'. Een Latijnse equivalent voor dit woord, in deze betekenis, lijkt niet te bestaan, afgezien van de transcriptie.[205]

Hoewel van alle drie de woorden een Latijns equivalent bestaat, komen deze niet voor in het corpus, noch in de brieven, noch enig ander werk. *Causa* komt wel veelvuldig voor in de brieven, bijna 600 keer volgens de LLT, maar hierbij kent *causa* vele betekenissen. Het zou voor dit onderzoek te omvangrijk en te arbeidsintensief zijn om hieruit alle gebruikswijzen als ὑπόθεσις te filteren.

3.17.2 Ἀποθέωσις

Ἀποθέωσις wordt in de brieven gebruikt om een vergoddelijking aan te geven:

(71) *sepulcri similitudinem effugere non tam propter poenam legis studeo quam ut maxime adsequar ἀποθέωσιν.*

'Ik probeer de gelijkenis met een tombe te vermijden, niet zozeer uit angst voor straf als om mijn vergoddelijking te verkrijgen.'

Ἀποθέωσις kent twee Latijnse equivalenten blijkens de TLL: de transcriptie, *apotheosis*, en een vertaling, *deificatio*.[206] Beide vormen komen niet voor in het corpus.

3.17.3 Ἐποχή

Ἐποχή is een filosofische vakterm die doorgaans wordt vertaald door Shackleton Bailey met '*suspension of judgement*', 'opschorting van een oordeel':

(72) *videbam enim quae tibi essent ἐποχῆς causae, et erant eaedem mihi.*[207]

---

[203] Ὑπόθεσις: Cic. Att. 1.14.4, Cic. Att. 12.45.2, Cic. Att. 14.22.1, Cic. Att. 15.1a.2, Cic. QF 2.16.4; Θέσις: Cic. Att. 9.4.1, Cic. Att. 9.9.1; Διάθεσις: Cic. Att. 14.3.

[204] *Glossary of Greek and Latin rhetorical terms* s.v. hypohesis; TLL s.v. hypothesis; Zie ook Quint. Inst. 3.5.7: *finitae quaestiones ὑποθέσεις a Graecis dicuntur, causae a nostris; in his omnis quaestio videtur circa res personasque consistere*, 'bepaalde kwesties worden door de Grieken ὑποθέσεις genoemd, door ons *causae*; hierin schijnt de hele kwestie betrekking te hebben op zaken of personen' (tekst via TLL). Met een ὑπόθεσις wordt dus een vraagstuk bedoeld dat betrekking heeft op een bepaald onderwerp of een bepaalde persoon. Als voorbeeld geeft the *Glossary of Greek and Latin rhetorical terms:* 'Should I marry?'. Bij een θέσις is sprake van een onbepaalde vraag ('is marriage good?').

[205] LSJ s.v. διάθεσις; TLL s.v. diathesis.

[206] TLL s.v. ἀποθέωσις. Ἀποθέωσις: Cic. Att. 1.16.13, Cic. Att. 4.5.2, Cic. Att. 12.12.1, Cic. Att. 12.36.1, Cic. Att.12.37a.1.

[207] Cic. Att. 6.6.3.

'Ik zag immers welke redenen jij had voor jouw opschorting van een oordeel. Ik had dezelfde.'

De Latijnse variant, *adsensionis retentio,* komt niet voor in de brieven van Cicero.[208] Shackleton Bailey beargumenteert daarnaast aan de hand van brief Cic. Att. 13.21 dat *inhebere* of *sustinere* ook een equivalent is, maar het semantisch veld van deze woorden is te groot om slechts de equivalenten van ἐπέχειν te behandelen.[209]

3.17.4 Συμπάθεια

Συμπάθεια kan onderscheiden worden in twee soorten. Ten eerste is het een filosofische vakterm. Als vakterm weerspiegelt het de harmonie en samenhang van de natuur. In de brieven gebruikt Cicero het niet in deze vorm. Hier komt de betekenis neer op de moderne begrippen sympathie, medelijden of spijt.[210] In *De Divinitatione* geeft Cicero zo'n vijf alternatieven voor συμπάθεια, maar die hebben alle betrekking op de vakterm.[211]

3.17.5 Νεώτεροι

In een brief aan Atticus (7.2.1) heeft Cicero het over de νεώτεροι, de *neoterici*. Hiermee wordt de dichtersgroep bedoeld waartoe onder meer Catullus en Calvus behoren. Het Latijn, *neoterici*, komt niet in het corpus voor.[212]

3.17.6 Ἔπος

Cicero gebruikt ἔπος in een brief aan Quintus in de vorm van het genre, hoewel het maar de vraag is of Cicero daadwerkelijk doelt op een heldendicht of in deze context het woord ironisch gebruikt:

(73) *Quod me hortaris ut absolvam, habeo absolutum suave, mihi quidem uti videtur, ἔπος ad Caesarem;*[213]

'Van het epos, gericht aan Caesar, waarvan jij mij aanspoort dat ik het afmaak, heb ik een aangenaam werk gemaakt, tenminste, zo schijnt het mij.'

Het Latijnse equivalent van ἔπος is de transcriptie *epos*. Dit komt niet voor in het corpus.[214]

---

[208] Cic. Acad. Pr. 2.18.59: *Ex his illa necessario nata est ἐποχὴ id est adsensionis retentio,* 'uit deze dingen is de noodzaak geboren, de ἐποχή, dat wil zeggen een opschorting van een oordeel' (bron tekst: LLT). Ἐποχή: Cic. Att. 6.6.3, Cic. Att. 6.9.3 (twee keer), Cic. Att. 13.21.3 (twee keer), Cic. Att. 15.21.2.

[209] Shackleton Bailey (1999) vol. IV, 132-133.

[210] BDAG en CSRL s.v. συμπάθεια.

[211] Συμπάθεια: Cic. Att. 4.16.6, Cic. Att. 4.15.1, Cic. Att. 5.18.3, Cic. Att. 10.8.10. Reddoch (2014) 5; Cic. Div. 2.34, 2.124, 2.142. De alternatieven die Cicero opwerpt zijn *concentus, consensus, convenientia, coniunctio* en *continuatio*.

[212] Shackleton Bailey (1999) vol. II, 182-183. Νεώτεροι: Cic. Att. 7.2.1.

[213] Cic. QF 3.7.6.

[214] TLL s.v. ἔπος.

3.17.7 μηδὲ δίκην

Shackleton Bailey wijst erop dat Cicero μηδὲ δίκην, een citaat van Hesiodus, gebruikt als uitdrukking, 'hoor en wederhoor' en dat dit een Latijnse variant kent, *audi alteram partem*, die niet voorkomt in het corpus.[215]

3.17.8 γνῶθι σεαυτόν

Het Latijnse equivalent van de bekende spreuk γνῶθι σεαυτόν, 'ken uzelf', luidt *nosce te ipsum*. Γνῶθι σεαυτόν komt een keer in het corpus voor, maar het Latijns equivalent geen enkele keer.[216]

3.18 Synthese

Alle hierboven besproken graecismen met hun Latijnse equivalenten heb ik tevens verwerkt in een groot overzicht, waardoor duidelijk wordt aan welke correspondenten Cicero Grieks schrijft en aan welke Latijn. Niet meegenomen in de tabel zijn καθῆκον (Latijn: *officium*) en διάλογος (Latijn: *sermo*), omdat ik hiervan de Latijnse varianten door hun grote voorkomen niet heb bestudeerd.

Tabel XXVI: De verspreiding van Grieks, hun transcripties en andere equivalenten uitgezet per correspondent.[217]

	Grieks	**Transcriptie**	**Andere equivalenten**
Antonius Caecina			2
Appius Pulcher			2
Atticus	56	18	28
C. Memmius		1	
Caelius Rufus	1		
Caesar	1		
Cassius	1	1	
Crassus			1
Curio			1
Dolabella			1
Lentulus Spinther		2	1
Lucceius			1
M. Marius			1
Matius	1		
Mescinius Rufus			2
Papirius Paetus	1	7	3
Plancus			1
Quintus	2	4	3

[215] Μηδὲ δίκην: Cic. Att. 7.18.4. Shackleton Bailey (1999) vol. II, 254. De Loebeditie van Most, *Hesiod: Other Fragments*, leest μηδὲ δίκην δικάσῃς, πρὶν ἄμφω μῦθον ἀκούσῃς, 'je moet geen oordeel vellen, voordat je beide woorden gehoord hebt'.

[216] Γνῶθι σεαυτόν: Cic. QF. 3.5.7.

[217] Ik maak het onderscheid tussen transcripties en andere equivalenten omdat bij transcripties een slag om de arm gehouden moet worden als het gaat om de tekstoverlevering. Het is niet zeker dat Cicero deze woorden in het Latijn in de brieven heeft opgenomen. Zie ook noot 46. Van de andere equivalenten kan met zekerheid gezegd worden dat Cicero dit Latijnse woord als zodanig in de tekst heeft opgenomen.

Servius Sulpicius			1
Terentia			2
Trebatius			1
Varro			1
	64	**33**	**51**

In Tabel XXVI is een aantal correspondenten opgenomen die geen co-intellectueel zijn. Een aantal correspondenten, in wier brieven Cicero Latijnse equivalenten opneemt, ontvangt nergens Grieks (bijvoorbeeld Antonius Caecina, Crassus en Lucceius). Bij hen lijkt Cicero dus wel de onderwerpen te bespreken die hij ook bij co-intellectuelen bespreekt, maar slechts in het Latijn, en niet in het Grieks. Anderzijds zijn er ook veel co-intellectuelen die veel informatie ook 'gewoon' in het Latijn ontvangen. Atticus krijgt veel Latijnse equivalenten, maar Quintus ontvangt zelfs meer Latijn dan de Griekse woorden. Enerzijds ondersteunt dit duidelijk de theorie van de co-intellectuele vrienden van Cicero, maar anderzijds moet ook opgemerkt worden dat hun brieven niet uit louter Grieks bestonden. Ook aan Atticus schrijft Cicero uitbundig in het Latijn.

Tabel XXVII: De verspreiding van Grieks, hun transcripties en andere equivalenten uitgezet per jaar.

	Grieks	**Transcriptie**	**Andere equivalenten**
-61	2	1	2
-60	3	4	1
-59	8	5	4
-58			1
-57		1	
-56	1	1	1
-55	1		1
-54	2	5	2
-53			2
-51	2	1	3
-50	5	1	2
-49	16	6	11
-47			1
-46		3	4
-45	10	1	5
-44	13	2	9
-43	1	1	1
Onbekend		1	
	64	**33**	**51**

De bevestiging van het algemene beeld zien we minder terug bij de chronologie. In jaren waarin Cicero geen Grieks op papier zet, komen de Latijnse equivalenten ook niet in de tekst voor. In het jaar van de ballingschap wordt slechts een Latijns equivalent waargenomen en in het jaar van de slag bij Philippi verschijnt noch Grieks, noch Latijn in de brieven. Slechts in 46 v.Chr. verschijnt significant meer Latijn in de brieven dan Griekse equivalenten, sterker nog, in dit jaar verschijnen helemaal geen Griekse equivalenten in de brieven. Dit is vooral toe te schrijven aan de grote aanwezigheid van *civilis* en *philosophus*. Doordat deze periode valt na

de lange periode van burgeroorlog tussen Pompeius en Caesar en het huwelijk tussen Cicero en Terentia zich al in een neerwaartse spiraal bevond, is het ontbreken van Grieks te wijten aan Cicero's emotionele staat, wat in dit geval niet gepaard gaat met de verdwijning van Latijnse equivalenten.[218]

Een groot aantal graecismen gaat in hetzelfde jaar gepaard met een groot aantal Latijnse equivalenten, al dan niet van hetzelfde lemma. Het gebrek aan Grieks kan verklaard worden doordat Cicero de intellectuele onderwerpen vermijdt. Cicero spreekt dan niet langer over filosofie en politiek, noch in het Grieks noch in het Latijn. In de jaren van ballingschap was Cicero zo ongelukkig dat dergelijke onderwerpen niet behandeld werden. Zijn emotionele staat beïnvloedde niet alleen het gebruik van Grieks, maar had tot gevolg dat de intellectuele onderwerpen niet langer besproken werden.

Tot slot blijkt dat er dikwijls een semantisch onderscheid bestaat tussen de Griekse en Latijnse equivalenten. Πολιτικός, τὸ καλόν en συμπόσιον hebben een andere lading en nuance dan hun Latijnse equivalenten *civilis*, *honestas* of *honestum* en *convivium*. De keuze voor Grieks kan dus wel degelijk bepaald worden doordat dit een andere connotatie en interpretatie had dan een Latijns equivalent.

[218] Rawson (1975) 222. Zie 203-229 voor een volledige synopsis van deze roerige periode.

4 Typologieën onder de loep

In het voorgaande heb ik bekeken hoe Cicero gebruik maakt van graecismen en hoe dit samenhangt met de gebruikswijze van Latijnse equivalenten. Dit leidt mijns inziens tot een genuanceerder beeld van de globale analyses. De bevindingen hiervan zal ik verder toespitsen op de reeds geïntroduceerde typologieën door Adams en Elder & Mullen (zie §1.4). Beide werken onderscheiden 'basistypes' – dat wil zeggen types die zo 'elementair' zijn dat er nauwelijks discussie over bestaat (een citaat is een citaat omdat het van een andere auteur is overgenomen, maar de grenzen van bijvoorbeeld een vakterm zijn minder afgebakend) – maar gaan ook verder in op de interpretatie en geven een aantal redenen waarom Cicero graecismen in zijn tekst verwerkt. Hieronder bespreek ik deze aan de hand van mijn typologie en ga ik verder in op de types van Adams en Elder & Mullen.

4.1 Citaten

Toen de Romeinen actieve interesse begonnen te krijgen in de Griekse taal en literatuur, onderging de Griekse wereld een aantal literaire veranderingen. In deze periode werd steeds vaker gekeken naar het verleden, en Griekse teksten, van bijvoorbeeld Homerus of Plato, werden becommentarieerd. Zodoende ontstond een literaire traditie die uit een continue becommentariëring van eigen literatuur bestond. Citaten werden daardoor veel toegankelijker voor de bovengemiddelde Romein.[219]

94% van alle graecismen die ik als citaat beschouw, noemen Elder & Mullen een soortgelijk type: *quotation*. In de andere gevallen spreken zij van een *code, description, Greek cultural sphere* of *metalinguistic*.[220] Adams onderscheidt daarentegen geen type dat lijkt op een citaat. Eenmaal beschouwt hij hetgeen ik een citaat noem als een *expression* (Cic. Att. 15.28.7).

Het is aannemelijk dat citaten in het Grieks worden geschreven omdat het origineel ook in deze taal geschreven is. Citaten worden zelden vertaald, mede omdat Cicero's correspondenten vaak ook de Griekse taal begrepen. Bhatia & Richie hebben er ook op gewezen dat deze regel tegenwoordig nog steeds opgaat (zie §1.3). Het citaat dat ik in deze studie heb besproken, μισῶ σοφιστήν, ὅστις οὐχ αὐτῷ σοφός, wordt wel in het Latijn vertaald. Het Latijnse equivalent komt voor in een brief aan Trebatius (Cic. Fam. 7.6.2), die wel een co-intellect is, en dus Grieks zou moeten kunnen. Cicero is hier blijkbaar van de 'regel' afgestapt dat citaten in de taal van het origineel weergegeven worden.

Elder & Mullen beargumenteren dat citaten worden gebruikt om literaire spelletjes te spelen. De correspondenten pronken met hun kennis over de Griekse literatuur en gebruiken deze om de onderlinge banden warm te houden. Dat citaten dikwijls worden gebruikt voor meer dan slechts citeren, blijkt volgens hen doordat ze meestal worden gebruikt zonder dat er melding van wordt gemaakt dat het een citaat is of wie de auteur ervan is. Van de correspondent werd dus verwacht dat ze begrepen dat het een citaat was en wat de context ervan was (zie passage (31) voor een voorbeeld waarbij Cicero een citaat zonder introductie

[219] Bishop (2019) 10-11.

[220] Elder & Mullen onderscheiden 112 *quotation*s van de 119 graecismen die ik als citaat beschouw. De uitzonderingen betreffen Cic. Att. 6.1.8, Cic. Att. 6.5.2, Cic. Att. 8.16.1, Cic. Att. 14.10.1, Cic. Fam. 9.22.4, Cic. Fam. 15.16.1 (twee keer).

hanteert en (69) voor een citaat dat wel geïntroduceerd wordt). Cicero is bovendien een liefhebber van onafgemaakte citaten. Het is aan de correspondent om die zelf aan te vullen.[221]

De vraag waarom de citaten in het Grieks verschijnen beantwoorden Elder & Mullen niet. Hoewel het voor mij nu onduidelijk is welke Latijnse citaten Cicero in zijn brieven opneemt, lijkt mij de meest voor de hand liggende verklaring dat Cicero de citaten in het Grieks weergeeft omdat ze ook in deze taal geschreven zijn, al kan de inhoud van de brief en de correspondent (zie μισῶ σοφιστήν…) wel degelijk invloed hebben gehad op de keuze voor Grieks of Latijn.

4.2 Allusies

De typologieën van Adams en Elder & Mullen maken nauwelijks onderscheid tussen allusies en citaten. Ik acht het noodzakelijk dit onderscheid te maken omdat de allusie zo klein is, dat een verwijzing naar een Griekse auteurs niet per se onmiskenbaar is en daardoor de reden voor het gebruik van Grieks niet per se hetzelfde hoeft te zijn als van een citaat. Een woord of woordgroep kan echter wel een associatie oproepen met een auteur uit het verleden. Zo gebruikt Cicero in Att. 7.13.1 het woord ἀστρατήγητος, dat voor Cicero alleen bij Plato voorkomt. Bij Plato heeft het betrekking op iemand die nooit een generaal (στρατηγός) is geweest. Cicero breidt de betekenis uit tot 'iemand die incompetent is als het gaat om gezag en autoriteit'.[222]

In Att. 10.2.2 neemt Cicero het woord λαλαγεῦσα in de mond, dat een vrouwelijk participium aoristus is van het weinig voorkomende werkwoord λαλαγέω, dat slaat op het geluid dat onder andere krekels en sprinkhanen maken.[223] Hoewel dit woord ook voorkomt bij Pindarus (Ol. 2.97 en 9.40) en Theocritus (Id. 5.48 en 7.139), wijzen Shackleton Bailey en LSJ erop dat dit een allusie is op een epigram van Leonidas van Tarentum, waaruit Cicero al eerder woorden heeft geciteerd.[224] Door het ontbreken van de melding dat λαλαγεῦσα een deel van een citaat was of wie de auteur was, was het aan de correspondent om het verband met het epigram van Leonidas te leggen. Dit moet bij dit specifieke geval niet makkelijk zijn geweest, omdat de vorm ook voorkomt bij Pindarus en Theocritus.

Wel vaker slaat zo'n allusie ook terug op een eerder door Cicero gebruikt citaat. In Att. 13.41.1. schrijft Cicero dat hij de brieven met krom bedrog heeft gelezen (σκολιαῖς ἀπάταις). Dit verwijst naar fragment 213 van Pindarus, die deze woordencombinatie ook al gebruikt. Drie brieven hiervoor (Cic. Att. 13.38.2) gebruikt Cicero het hele citaat al: πότερον δίκᾳ τεῖχος ὕψιον, […] ἢ σκολιαῖς ἀπάταις, 'de muur is ofwel zeer hoog door rechtvaardigheid, […] of door krom bedrog'. Doordat beide heren dit citaat al hebben besproken, moet Atticus zich wel gerealiseerd hebben dat σκολιαῖς ἀπάταις terugslaat op dit fragment van Pindarus.

---

[221] Elder & Mullen (2019) 94-103.

[222] BDAG s.v. ἀστρατήγητος.

[223] BDAG & LSJ s.v. λαλαγέω.

[224] Zie ook Shackleton Bailey (1999) vol. III, 97; LSJ, BDAG en TLG s.v. λαλαγέω. Het epigram van Leonidas begint volgens de LSJ als volgt: Ὁ πλόος ὡραῖος· καὶ γὰρ λαλαγεῦσα χελιδὼν / ἤδη μέμβλωκεν χὠ χαρίεις ζέφυρος·, 'De vaart hoort bij de tijd, want een tjirpende zwaluw is al gekomen en de fijne westenwind'. In Cic. Att. 9.7.5 heeft Cicero al ὁ πλόος ὡραῖος gebruikt.

De allusie wordt weinig geïdentificeerd in de verschillende typologieën, mogelijk omdat het in principe een klein citaat is. Wat mij betreft is dit ook de reden dat voor een allusie Grieks wordt gebruikt. Het origineel was immers ook in het Grieks. Ik heb de allusie gescheiden van het citaat omdat bij een allusie de typologie minder sterk is dan bij een citaat, doordat het slechts een of enkele woorden zijn.

4.3 Vaktermen

De identificatie van vakterm is – en het kan niet vaak genoeg benadrukt worden –subjectief. Zowel Adams en ik onderscheiden vaktermen met een dergelijke benaming, al beperkt Adams zijn type tot medische vaktermen. Elder & Mullen daarentegen hanteren de term GCS, die veel breder geïnterpreteerd kan worden dan slechts vaktermen, maar waarvan vaktermen wel een belangrijk onderdeel zijn.

Omdat Adams slechts een gedeelte van het corpus behandelt, heeft 85% van mijn vaktermen geen type van Adams gekregen. De meeste vaktermen worden door Adams wel onderscheiden als een medische vakterm, hoewel Adams een aantal vaktermen ook onderbrengt als distantiëring of karakterisering. De verdeling van Elder & Mullen levert een veel divergenter beeld op dan de verdeling van Adams en kan het beste tabellarisch worden weergegeven:

Tabel XXVIII: Het aantal graecismen dat door mij een vakterm wordt genoemd, uitgezet tegen het type waarin Elder & Mullen het onderscheiden.

Functie volgens Elder & Mullen (CSRL)	**Aantal graecismen**
	1
Citation of Greek word under discussion	4
Description	4
GCS	81
Instruction/Request	1
Metalinguistic	4
Naming	1
Question	1
Quotation	11
Referential	1
Wordplay	1
	110

Deze grote spreiding is tekenend voor de subjectiviteit van dit type. Desondanks zijn de meeste vaktermen onderdeel van GCS, dat niet alleen uit vaktermen bestaat, maar ook uit woorden die een Griekse sfeer in de brief creëren, bijvoorbeeld πολιτικός.[225] Dat wordt ondersteund doordat meer dan de helft van alle graecismen die zij GCS noemen, correspondeert met mijn vrije taalgebruik.

Adams verklaart het gebruik van Grieks bij vaktermen door het feit dat toentertijd met name de medische wetenschap nog in het Grieks werd beoefend. De retorica en filosofie

[225] Hoewel πολιτικός een aantal keer door Elder & Mullen als GCS wordt aangeduid, krijgt het ook vaak een ander type.

daarentegen hadden al een Romeinse terminologie en theorie ontwikkeld, hoewel veel daarvan op naam van Cicero komt. In ieder geval komen in het corpus overduidelijk ook filosofische vaktermen voor, al is het soms maar de Griekse naam van een Latijns werk (*De Officiis* is Περὶ Καθήκοντος). Het doel van het Grieks is volgens Adams vaak om de 'Grieksheid van het vak op te wekken'. Om deze reden komt *code-switching* ook niet voor in de strikt Latijnse genres als retorica. Terecht merkt Adams wel op dat zelfs Terentia, die normaliter geen Grieks in de brieven vindt, een Griekse medische vakterm in een brief aantreft. Hij meent dat dit aangeeft dat medische vaktermen bijna altijd in het Grieks in de brieven verschijnen, ook aan correspondenten die weinig Grieks in de brieven aantreffen.[226]

De meeste vaktermen vallen bij Elder & Mullen dus onder het type GCS, maar andersom is niet het geval. De meeste GCS's zijn bij mij geen vakterm, maar vrij taalgebruik. Ik bespreek daarom GCS uitgebreid in §4.6.4. In ieder geval sluit dit type aan bij Adams' opmerking dat *code-switching* Grieksheid opwekt en een intellectueel klimaat in de brief creëert.

Hoewel Adams ongetwijfeld een punt heeft dat *code-switching* met vaktermen, niet alleen met medische, gemotiveerd wordt doordat het Grieks de *lingua franca* is van bepaalde vakken, is er sprake van een combinatie van redenen. De keuze voor Grieks is soms ook toe te schrijven aan een semantische discrepantie tussen de Griekse term en het Latijnse equivalent. Bij τέλος, bijvoorbeeld, kent de Griekse term een sterk filosofische connotatie en fungeert het als een ethisch ideaal, maar is het Latijnse equivalent, *summum bonorum*, veel meer in lijn met Romeinse deugden, wat leidt tot een verlies van Griekse connotatie maar ook tot een afzwakking van het ethische ideaal. Hetzelfde geldt ook voor τὸ καλόν, dat een sterkere weergave is van een ideale kwaliteit dan het Latijnse equivalent, *honestum*.

Bij de keuze voor Grieks spelen de correspondenten eveneens een rol. Bij τὸ καλόν en bij τέλος is naar voren gekomen dat Cicero in ieder geval het gebruik van Grieks beperkt tot co-intellectuelen, maar hij het gebruik van Latijn meer uitspreidt over de verschillende correspondenten. Latijn wordt gericht aan co-intellectuelen, maar ook aan hen die niet bij deze groep horen. Grieks komt dus slechts voor in brieven gericht aan co-intellectuelen, Latijn komt ook voor bij andere correspondenten.

Wat betreft chronologie is het gebruik, van zowel het Grieks als het Latijn, veelal geconcentreerd op een bepaalde periode. Het gebruik is inherent aan gebeurtenissen en omstandigheden van die tijd. Wanneer Cicero zijn *De Finibus* publiceert, komen τέλος en *finis* veel voor. Wanneer de burgeroorlog zijn climax bereikt en Cicero snakt naar heldendaden, komen καλόν en *honestum* veel voor.

4.4 Vaste uitdrukkingen

Evenals bij de vaktermen, is de identificatie en typering van een vaste uitdrukking vrij subjectief. Ook Adams identificeert een vaste uitdrukking als type, maar Elder & Mulder hebben daarentegen geen soortgelijk type.

[226] Adams (2003) 340-341.

Van alle graecismen die ik een vaste uitdrukking noem, typeert Adams 65% niet, wederom doordat hij niet het hele corpus typeert. Het gros van de graecismen die Adams wel identificeert, typeert hij als een uitdrukking. Daarnaast typeert Adams ook nog een aantal vaste uitdrukkingen als karakterisering. Deze betreffen vooral korte uitdrukkingen die vaak de tekst structureren of een commentaar geven op hetgeen gezegd of geschreven is: ὕστερον πρότερον, Ὁμηρικῶς ('het laatste eerst, op Homerische wijze'; Cic. Att. 1.16.1), τὰ κατὰ μέρος ('voor een deel'; Cic. Att. 13.22.2), ὁδοῦ πάρεργον ('onderweg'; Cic. Att. 5.21.13) of γενικῶς ('over het algemeen'; Cic. Att. 1.14.2). Bhatia & Ritchie hebben er ook al op gewezen dat dit een praktijk is van *code-switching* die nog steeds heel actueel is (zie pagina 8).

Elder & Mullen onderscheiden niet duidelijk een type dat overeenkomt met een vaste uitdrukking. Ongeveer de helft van de vaste uitdrukkingen krijgt bij Elder & Mullen het predicaat 'citaat', omdat sommige uitdrukkingen door een auteur geïntroduceerd zijn, maar later toch zo vaak gebruikt worden dat een 'vaste uitdrukking' een treffender predicaat is. Dit is geen ongebruikelijk fenomeen. In het Nederlands is de uitdrukking 'Stoned als een garnaal' afkomstig van het duo Van Kooten en De Bie. In essentie is het dus een citaat, maar deze associatie wordt niet zo vaak meer gelegd.[227]

Enerzijds impliceert de observatie dat vaste uitdrukkingen vaak ook een citaat zijn dat ze in het Grieks gebruikt worden omdat het origineel in het Grieks is. Adams daarentegen legt uit dat een vaste uitdrukking ook gebruikt wordt om te spelen met clichés van een andere taal. Volgens hem worden uitdrukkingen gebruikt om elkaar in een filheleense vriendgroep te plaatsen en intellectuele spelletjes met taal te spelen.[228]

Van de twee vaste uitdrukkingen die ik heb bekeken is de een in wezen een citaat (εἷς ἐμοὶ μύριοι) en de ander niet (οὐδὲν ὑγιές). Beide uitdrukkingen kennen een Latijns equivalent en beide worden gebruikt in soortgelijke contexten. Zowel de Griekse als Latijnse equivalenten worden in een brief aan Atticus geschreven en kennen geen opvallend jaar van schrijven. De keuze voor het Grieks kan dus enerzijds toeschreven worden aan het feit dat uitdrukkinggen soms ook citaten zijn en dus in de taal van het origineel gebruikt worden, maar anderzijds lijkt het in zekere zin ook willekeurig. Cicero speelt continu met het Grieks.

4.5 Namen

Namen verschijnen 75 keer in het corpus in verschillende soorten. Het betreffen voornamelijk namen van werken, bijvoorbeeld Κύρου παίδειαν (onder andere Att. 2.3.2; het is de naam van een werk van Xenophon, de Cyropedia), maar ook van natuurlijke personen, waaronder Τεῦκρις en Ἡρώδης (respectievelijk Att. 1.14.7 en Att. 2.2.2).

Adams onderscheidt dit type niet. Twee graecismen die ik als naam beschouw, brengt hij onder bij de karakteriseringen (het betreft γεωγραφικὰ en Ἡρακλείδειον). De eerste karakteriseert de inhoud van het werk van Cicero, en de tweede karakteriseert vaak een spreekwijze ('zoals Herakleides'). Elder & Mullen onderscheiden wel een type dat in grote

[227] Zie ook *De Telegraaf* van 11-11-2017 (https://www.telegraaf.nl/entertainment/1153921/stoned-als-garnaal-meest-gebruikte-term).
[228] Adams (2003) 335-337.

lijnen overeenkomt met het type 'naam', genaamd *naming*. De overeenkomsten tussen de typologie van Elder & Mullen met mijn type 'naam' is hieronder uitgezet:

Tabel XXIX: Het aantal graecismen dat door mij een naam wordt genoemd, uitgezet tegen het type waarin Elder & Mullen het onderscheiden.

Functie volgens Elder & Mullen (CSRL)	**Aantal graecismen**
	1
Code	2
Description	1
GCS	8
Metalinguistic	1
Naming	55
Quotation	6
Wordplay	1
	75

Hoewel de meeste graecismen onder het type *naming* vallen, hebben GCS en *quotation* ook een aanzienlijk aandeel. Het grote aandeel van *quotation* is te wijten aan het feit dat Elder & Mullen hierin ook graecismen plaatsen die Cicero van een andere correspondent citeert, wanneer hij bijvoorbeeld Atticus' woorden overneemt. GCS wordt aangewend voor graecismen die een Griekse sfeer in de brief creëren. Doorgaans betreft dit de namen van literaire werken (onder meer πολιτεία en διάλογος).

In hoofdstuk 3 heb ik een aantal namen behandeld, voornamelijk van literaire werken (περὶ Τελῶν, περὶ τοῦ Καθήκοντος en Γεωγραφικά), maar ook van een natuurlijk persoon (Πλάτων). Bij de literaire werken lijkt de afwisseling tussen Grieks en Latijn willekeurig. De namen van de werken worden geschreven in brieven aan Atticus en in dezelfde periode. Bij persoonsnamen is een voorkeur voor Latijn waar te nemen. Zo komt de Latijnse naam *Plato* veel vaker voor dan het Griekse equivalent Πλάτων en komt Ἡρώδης een keer voor in het corpus, waar *Herodes* zes keer in het corpus te vinden is.[229]

Als het om namen gaat, zou dus voorzichtig geconcludeerd kunnen worden dat Cicero met twee maten meet. Namen van literaire werken komen afwisselend voor in het Latijn en Grieks, maar de namen van personen komen vooral voor in het Latijn en minder in het Grieks.

4.6 Vrij taalgebruik

Vrij taalgebruik is verreweg het meest omvangrijke en meest complexe type. Deze term is door mijzelf in het leven geroepen om het deel van het corpus mee te beschrijven waarin Cicero vrijuit Grieks gebruikt zonder dat dit het gevolg is van de constatering dat het Grieks bijvoorbeeld een citaat of vakterm is. Doordat 60% van mijn hele corpus vrij taalgebruik is, is dit veruit het meest omvangrijke type. Omdat dit in essentie een soort restgroep is van alle andere types onderscheiden Adams en Elder & Mullen geen soortgelijk type. Alle graecismen die ik vrij taalgebruik noem, typeren zowel Adams als Elder & Mullen wisselend. Adams typeert de graecismen die ik als vrij taalgebruik beschouw als volgt:

[229] Ἡρώδης: Cic. Att. 2.2.2. *Herodes*: Cic. Att. 6.1.25, 14.16.3, 14.18.4, 15.16.3, 15.27.3, 16.3.2.

Tabel XXX: Het aantal graecismen dat door mij vrij taalgebruik wordt genoemd, uitgezet tegen het type waarin Adams het onderscheidt.

Functie volgens Adams	**Aantal graecismen**
	482
Distantiëring	25
Karakterisering	35
Mot juste	48
Vakterm	6
Versleuteling	4
	600

Hoewel het gros van de graecismen niet door Adams getypeerd worden, vallen de meeste graecismen in de types distantiëring, karakterisering of *mot juste*. De verspreiding van vrij taalgebruik over de typologie van Elder & Mullen is veel groter, mede door het grote aantal types dat zij onderscheiden:

Tabel XXXI: Het aantal graecismen dat door mij vrij taalgebruik wordt genoemd, uitgezet tegen het type waarin Elder & Mullen het onderscheiden.

Functie volgens Elder & Mullen (CSRL)	**Aantal graecismen**
	3
Citation of Greek word under discussion	2
Code	8
Commentary	21
Description	167
Discourse marker	2
Exclamation	4
Explanation	1
Greek cultural sphere	151
Greeting	2
Instruction/Request	13
Metalinguistic	71
Naming	1
Question	1
Quotation	71
Referential	74
Wordplay	8
	600

In Tabel XXXI af te lezen dat vrij taalgebruik veel functies kent volgens Elder & Mullen. De meeste van deze functies verschillen in definitie echter van mijn typologie. Waar mijn typologie een graecismen plaatst in de context van de Griekse taal, plaatsen de meeste van de bovenstaande types een graecisme in de context van de brief. Dat een graecisme bijvoorbeeld als *description* wordt beschouwd, zegt weinig over de aard, betekenis en interpretatie van het woord, maar meer over de functie van het woord in een zin of in een brief (zie ook noot 49).

In het hierop volgende bespreek ik een aantal types die Adams en Elder & Mullen in hun werken identificeren, meer met de nadruk op de vraag waarom Cicero Grieks gebruikt in plaats van Latijn dan slechts wat de functie in de brief is. Dit heeft als gevolg dat ik me voornamelijk zal richten op de typologie van Adams en in mindere mate op de typologie van Elder & Mullen, hoewel hun typologie een uitstekende van de functies van *code-switches*. Hierbij betrek ik ook de redenen die Bhatia & Ritchie voor *code-switching* geven, wat tot nieuwe inzichten kan leiden aangezien noch Adams noch Elder & Mullen dit werk bij hun studie geraadpleegd hebben.

4.6.1 Mots justes

Aan de hand van een onderzoek naar het taalgebruik van Spaanstaligen in de Verenigde Staten merkt Adams op dat Cicero, net als de Spaanstaligen, zich tot *code-switching* moet wenden omdat de ene taal een woord heeft dat de andere taal net niet heeft. Sommige Griekse woorden hadden geen goed equivalent in het Latijn. Desalniettemin kan in het Latijn het ontbreken van een woord voor een bepaald concept niet als enige reden voor *code-switching* aangevoerd worden. Cicero had zich in dit geval ook kunnen wenden tot al gangbare leenwoorden of het concept kunnen omschrijven of anders verwoorden. Toch kiest Cicero er in de brieven vaak voor om Griekse woorden in de brieven te gebruiken, mogelijk om de filhelleense vriendschap te benadrukken.[230]

Er zijn twee antieke testimonia die deze bewering van Adams ondersteunen, een van Livius en een van Quintilianus:

(74) *[…] quos androgynos volgus, ut pleraque faciliore ad duplicanda verba Graeco sermone, appellat.*[231]

'[…] Die het volk androgyn noemt, zoals wel vaker omdat de Griekse taal er makkelijker in is om woorden samen te voegen.'

(75) *Frequenter autem praepositiones quoque copulatio ista corrumpit: inde 'abstulit' 'aufugit' 'amisit', cum praepositio sit 'ab' sola, et 'coit', cum sit praepositio 'con'. Sic 'ignavi' et 'erepublica' et similia. Sed res tota magis Graecos decet, nobis minus succedit.*[232]

'Maar deze combinatie doet de voorzetsels veelal teniet: Vandaar '*abstulit*, '*aufugit*' en '*amisit*', hoewel het voorzetsel gewoon '*ab*' is, en '*coit*', hoewel het voorzetsel gewoon '*con*' is. Zo ook '*ignavi*' en '*erepublica*'. Maar deze hele zaak past de Grieken beter, bij ons is het minder geslaagd.'

In de late republiek en vroege keizertijd heerste dus een tendens dat Griekse woorden zich beter leenden voor samenstellingen dan de Latijnse. Het gebruik van samenstelling bij Cicero is ook vrij talrijk. Sterker nog, de meeste hapaxen en neologismen in de brieven zijn nieuwe samenstellingen: ἐπιφώνημα ('*one-liner*'; Cic. Att. 1.19.3), ἀδικαίαρχος ('onrechtvaardig'; Cic.

[230] Adams (2003) 337-339.
[231] Liv. 27.11.5 (bron van de tekst vormt de Loebeditie van Yardley).
[232] Quint. inst. 1.5.69-70 (bron van de tekst vormt de Loebeditie van Russell).

Att. 2.12.4), ὑποσόλοικος (‘schuldig aan een solecisme’; Cic. Att. 2.10.1), εὐανατρέπτος (‘makkelijk van de wijs te brengen’; Cic. Att. 2.14.1) *et cetera*.

Adams interpreteert deze zoektocht naar neologismen als een spel tussen Cicero en Atticus. In hun correspondentie zouden ze constant op zoek zijn naar nieuwe concepten om elkaar kennis mee te laten maken, concepten waar het Latijn net geen passend woord heeft. Zo introduceert Atticus het begrip ἐγγήραμα aan Cicero zodat Cicero het zelf in zijn woordenschat opneemt.[233]

Het zou te ver gaan om te stellen dat Cicero van Grieks gebruik maakt omdat het Latijn geen passend alternatief kent. Hij moet ongetwijfeld in staat zijn geweest om hetgeen hij wilde zeggen in het Latijn te zeggen. Desondanks hebben Griekse woorden dikwijls een andere nuance en connotatie dan de Latijnse equivalenten. Hoewel in deze periode bijvoorbeeld Latijnse equivalenten begonnen te ontstaan voor Griekse vaktermen, hadden deze equivalenten lang niet altijd meteen dezelfde connotatie als het Griekse origineel. Dit gold ook voor woorden die afgeleid zijn van πόλις en φιλόσοφος. Deze woorden kennen Latijnse evenknieën, maar hebben toch een andere nuance, waardoor wel degelijk sprake is van betekenisverschil. Voor πολιτικός was in Cicero’s tijd geen echt equivalent, slechts woorden waarvan de betekenis enigszins in de buurt kwam bij het concept πολιτικός.

Adams beargumenteert dat πολιτικός door Cicero gebruikt wordt omdat het onderdeel is van zijn woordenspel met Atticus. Het gebruik van Grieks is volgens hem niet toe te schrijven aan het selectief gebruik van het onderwerp, namelijk ‘politiek’, omdat de brieven immers vol staan met politiek.[234] Dit is echter niet geheel overeenkomstig met mijn analyse, waaruit bleek dat πολιτικός geen echt equivalent heeft en dus echt als een *mot juste* opgevat moet worden: het juiste woord op de juiste plek.

4.6.2 Versleutelingen

Adams merkt op dat het Romeinse postsysteem in Cicero’s tijd nog niet gesloten was (zie ook pagina 5) en er aanwijzingen zijn dat Cicero en zijn correspondenten bang waren dat hun brieven wellicht door een koerier gelezen zouden kunnen worden. Om te zorgen dat de inhoud van de brieven niet op straat kwam te liggen, wendden Cicero en de correspondenten zich tot het Grieks. In Cicero’s brieven zijn er twee woorden die kunnen duiden op een dergelijke praktijk: ἀλληγορία (‘omschrijving’; Cic. Att. 2.20.3) en αἰνιγμός (‘raadsel’; Cic. Att. 2.19.5 & 6.7.1).

De voorbeelden van een versleuteling zijn, volgens Adams, Homerische epitheta die voor een contemporaine persoon gebruikt worden. Zo wordt Clodia een Βοῶπις (‘de rundogige’) genoemd omdat Cicero niet wilde dat haar identiteit prijsgegeven zou worden. Desondanks verschijnt de naam Clodia nog tientallen keren in de brieven, gewoon in het Latijn. Het vermijden van de naam Clodia komt met name voor in een select aantal brieven. Blijkbaar had

[233] Adams (2003) 339.

[234] Adams (2003) 340: ‘It is not the topic that required the use of such words; after all, the topic ‘politics’ bulks large in the speeches, but Cicero does not have to resort to Greek. It was the nature of his relationship with the addressee and the medium of the discourse (private correspondence) that permitted the exploitation of this lexical convenience.’

Cicero daar een reden om de naam Clodia te vermijden, maar vond hij het vermijden van de naam Clodia over het algemeen niet nodig.

Daarnaast wijst Adams ook op een epitheton dat gebruikt wordt voor Milo: ὁ Κροτωνιάτης ('inwoner van Kroton'; Cic. Att. 6.4.3). Deze versleuteling verschijnt maar een keer, waar de naam van Milo ook tientallen keren voorkomt in het corpus.[235]

Het bewijs dat Adams aanvoert voor de versleuteling van Clodia is overtuigend,[236] maar de versleuteling van inhoud is duidelijk niet een van de meest voorkomende functies in het corpus. Daarbij is daarmee de vraag nog niet beantwoord waarom voor versleuteling Grieks gebruikt wordt. Als Cicero per se de naam van Clodia had willen vermijden, moeten er ook voldoende Latijnse alternatieven zijn geweest. Het gebruik van Βοῶπις lijkt mij meer het gevolg dat Clodia grote ogen moet hebben gehad en, nog belangrijker, een vermeende incestueuze relatie met haar broer had, evenals Hera, voor wie het epitheton Βοῶπις normaliter gereserveerd is (zie ook pagina 45). Het gebruik van Grieks lijkt hier meer het gevolg van het feit dat Βοῶπις een Homerische allusie is dan het feit dat het een versleuteling is van de inhoud.

4.6.3 Eufemismen

Bhatia & Ritchie hebben opgemerkt dat *code-switching* tegenwoordig wordt gebruikt om de aandacht van een taboe af te halen en dit taboe niet met al te veel nadruk te brengen. Adams interpreteert dit op een soortgelijke manier. Volgens hem stelt *code-switching* Cicero in staat om bepaalde zware zaken op een lichtere manier te brengen. Hiermee kan hij de waarheid minder heftig voordoen dan deze daadwerkelijk is. Adams noemt dit *euphemism* of *distancing*, waarvan de laatste term verwarrend is, omdat het ook de suggestie kan wekken dat Cicero afstand van zijn correspondent wil nemen, wat niet zo is. Een eufemisme heeft geen enkel effect op de intimiteit van Cicero en zijn vrienden. Eufemismen worden gebruikt om taboes te verlichten en een moeilijk onderwerp bespreekbaar te maken.[237]

Slechts eenmaal schrijft Cicero bijvoorbeeld een graecisme aan Terentia. Normaal treft zij geen Grieks aan in de brieven van haar man,[238] maar wanneer Cicero op weg is naar Cilicië en zich op het schip ziek voelt, schrijft hij het volgende:

(76) *χολήν ἄκρατον noctu eieci. statim ita sum levatus ut mihi deus aliquis medicinam fecisse videatur.*[239]

'Ik wierp 's nachts pure gal uit. Ik was meteen zo opgelucht dat het leek alsof een of andere god een medicijn voor mij had gemaakt.

---

[235] Adams (2003) 329-330.

[236] Adams merkt op dat Cicero de brief waarin Βοῶπις voorkomt opent met het volgende: *'illud praeterea μυστικώτερον ad te scribam, tu sagacius odorabere'*, 'Ik zal dit in het vervolg op tamelijk myserieuze wijze aan jou schrijven, jij zult het scherpzinnig naspeuren'.

[237] Adams (2003) 330-331.

[238] Zie ook passage (16), waarbij Cicero de groeten van Terentia in het Latijn aan Atticus overbrengt en van zichzelf in het Grieks.

[239] Cic. Fam. 14.7.1.

Het lijkt onwaarschijnlijk dat Terentia hier niet begrijpt wat Cicero bedoelt omdat ze het Grieks niet kan begrijpen. Baldwin stelt voor dat Cicero hier de aandacht van het ongetwijfeld nare beeld van pure gal af wil halen, een visie die Adams overneemt.[240] Meteen daarna vertelt Cicero ook dat hij zich alweer een stuk beter voelt (*sum levatus*).

Adams wijst bovendien op een aantal voorbeelden waarbij Cicero graecismen gebruikt om slechte eigenschappen van hem te verhullen:[241]

(77) *quin etiam quod est subinane in nobis et non ἀφιλόδοξον (bellum est enim sua vitia nosse), id adficitur quadam delectatione.*[242]

'Wat zelfs in mij een beetje lichtzinnig is en niet ambitieloos (het is mooi om je eigen gebreken te kennen), wordt vervuld met een zeker genot.'

(78) *tum ego, etsi ἐβδελυττόμην, tamen negavi putare me illa esse vera.*[243]

'Toen ontkende ik toch, hoewel ik walging voelde, dat ik meende dat deze dingen waar waren.'

Grieks kan dus ook gebruikt worden om de aandacht van een onderwerp af te halen. Dat stelt Cicero in staat om heel bewust de nadruk in een brief op een bepaald onderwerp te leggen of daarvan af te halen. Dit gaat echter niet ten koste van de relatie en intimiteit tussen Cicero en zijn correspondenten. Sterker nog, de goede relatie met een correspondent is een voorwaarde voor een dergelijk gebruik van *code-switching*. Adams verklaart het als volgt: 'it is rather a language of euphemism or distance which makes intimate or embarrassing matters easier to cope with.'[244]

De constatering dat Cicero op deze wijze van *code-switching* gebruik maakt, verklaart niet waarom Cicero van Latijn op Grieks overgaat. Het is slechts een toelichting hoe *code-switching* wordt gebruikt. Bhatia & Ritchie merken op dat de onderdrukking van een taboe (*hedging*) een bewust proces is, waarbij iemand in een andere taal een taboe probeert te verlichten. In gesproken taal is dit meestal ook aanwijsbaar doordat de spreker stottert. Het is wellicht nog niet een verklaring waarom van taal wordt gewisseld, maar het is duidelijk dat zowel in de moderne tijd als in de oudheid *code-switching* een middel was om de aandacht van een bepaald onderwerp af te halen.[245]

---

[240] Baldwin (1992) 12; Adams (2003) 332.

[241] Adams geeft een lijst waarin Cicero Grieks gebruikt om zijn eigen gebreken te verhullen. Onbedoeld – de brief is opgenomen in de *Epistulae ad Atticum*, die bijna helemaal met brieven van Cicero aan Atticus is gevuld – heeft hij in deze lijst een voorbeeld geciteerd waar Antonius Grieks gebruikt om zijn eigen gebreken te verhullen. Deze gebruikswijze van het Grieks is dus niet alleen tot Cicero beperkt. Zie Cic. Att. 10.8A.1, een brief van Antonius aan Cicero.

[242] Cic. Att. 2.17.2.

[243] Cic. Att. 15.29.2.

[244] Adams (2003) 335.

[245] Bhatia & Ritchie (2013) 385.

4.6.4 Greek cultural sphere

Elder & Mullen hebben in hun werk een grote rol gereserveerd voor de functie *Greek cultural sphere*. Hiermee lichten zij 25% van de graecismen toe die ik als vrij taalgebruik beschouw (dit komt neer op 151 graecismen), van hun hele corpus wordt 25% als GCS getypeerd (dit komt neer op 251 graecismen).

Veel van de graecismen die door Elder & Mullen als GCS worden beschouwd, worden door mij en Adams als vakterm beschouwd. Elder & Mullen geven hiermee aan dat de vaktermen worden gebruikt om een Griekse sfeer in de brieven te creëren, een sfeer die inherent is aan intelligentie en vakmanschap. Daarmee impliceren zij een andere reden voor de *code-switch* dan de term 'vakterm' suggereert. Elder & Mullen suggereren dat Cicero zich tot het Grieks wendt, om een intimiteit met de correspondent te bewerkstelligen. Adams en ik daarentegen zijn meer van mening dat een vakterm in het Grieks wordt gebruikt omdat dit de *lingua franca* is van het betreffende vak. Wellicht dat van beide gevallen (gedeeltelijk) sprake is. Cicero wendt zich tot het Grieks omdat dit de gebruikelijke taal was voor het vak, mits de auteur het ook waard is om intiem mee te zijn. Griekse vaktermen worden immers altijd aan co-intellectuelen geschreven.

In hun definitie van GCS laten Elder & Mullen blijken dat hun type net iets verder rijkt dan slechts vaktermen: 'These terms often belong to spheres with a particularly close association with the Greeks or in which Greek vocabulary was more precise and extensive than Latin.'[246] Voorbeelden waarbij het, mijns inziens, te betwijfelen is of een graecisme een vakterm is, maar Elder & Mullen het wel GCS noemen, zijn πολιτικός en ἥρως. Ik ben van mening dat de betekenis van deze woorden te algemeen is om een vakterm te zijn, maar Elder & Mullen vinden dat de connotatie en het semantisch veld van de woorden wel een dergelijke associatie met de Griekse wereld oproept. Een voorbeeld van een GCS dat geen vakterm is, is πολιτικός. *Civilis* en πολιτικός bleken verschillende betekenissen en interpretaties te hebben, wat ertoe leidde dat πολιτικός een sterkere associatie had met de Griekse wereld dan *civilis*.

Elder & Mullen leggen weinig uit hoe hun functie GCS zich uit in de brieven. Eenmaal illustreren ze hoe Cicero een Griekse sfeer in de brieven creëert om zijn punt extra nadruk te geven. In een brief aan Atticus legt hij uit hoe hij de provincie Cilicië aantrof, nadat zijn voorganger, Appius, is vertrokken:

(79) *cum ἐξ ἀφαιρέσεως provinciam curarit, sanguinem miserit, quicquid potuit detraxerit, mihi tradiderit enectam, προσανατρεφομένην eam a me non libenter vidi<t>.*[247]

'Toen hij voor de provincie door verwaarlozing had gezorgd, had adergelaten, had weggehaald wat hij maar kon, en haar uitgeput aan mij had overgedragen, heeft hij niet graag gezien dat zij door mij weer gevoed werd.'

Hoewel ἀφαίρεσις ('verwaarlozing') niet per se een vakterm hoeft te zijn – in medische contexten betekent het ook wel 'amputatie' – menen Elder & Mullen dat Cicero het hier gebruikt om extra te benadrukken hoe erg Appius de provincie verwaarloosd heeft. Cicero

[246] Elder & Mullen (2019) 26.
[247] Cic. Att. 6.1.2.

maakt in dit geval gebruik van het semantisch veld van medische vaktermen om zijn punt sterker naar voren te brengen.[248]

Van een dergelijke connotatie is ook sprake bij γυμνασιώδης, een woord dat Cicero munt om aan te geven dat het passend is voor een *gymnasion*. Wanneer hij met Atticus de inrichting van zijn *Academia* in Tusculum bespreekt, schrijft hij het volgende:

(80) *tu velim, si qua ornamenta γυμνασιώδη reperire poteris quae loci sint eius quem tu non ignoras, ne praetermittas*.[249]

'Ik zou willen dat jij, als jij enige versieringen kan vinden, passend bij een *gymnasion*, die voor deze plek zijn, die jij goed kent, ze niet door je vingers laat glippen.'

(81) *Signa Megarica et Hermas de quibus ad me scripsisti vehementer exspecto. quicquid eiusdem generis habebis dignum Academia tibi quod videbitur, ne dubitaris mittere et arcae nostrae confidito. genus hoc est voluptatis meae. quae γυμνασιώδη maxime sunt, ea quaero.*[250]

'Ik ben heel benieuwd naar de beelden van Megara en Hermeszuilen waarover jij mij hebt geschreven. Wat jij ook maar van dit soort zult hebben dat jou mijn Academie waardig zal schijnen, twijfel niet het mee te nemen en vertrouw mijn geldkist. Dit soort [dingen] is wat ik begeer. Ik zoek dingen die het meest passen bij een *gymnasion*.'

Cicero wil zijn nieuwe huis versieren met allerlei Griekse objecten (*Signa Megarica* en *Hermas*). Dat de ruimte een Grieks karakter moet hebben blijkt des te meer doordat Cicero verwijst naar het Griekse *gymnasion*, nota bene met een woord dat nog niet eens bestond, γυμνασιώδης. Op deze manier zijn beide passages gevuld met een Griekse sfeer en moet Cicero vast gewild hebben dat zo'n sfeer ook zijn nieuwe *Academia* domineerde.

Überhaupt moeten neologismen of hapaxen een verwijzing naar een Griekse context hebben bewerkstelligd. Omdat de woorden voor Cicero niet voorkwamen, moeten ze zorgvuldig gekozen zijn om een gewenst effect te bereiken. In een brief aan Quintus schrijft Cicero dat hij graag door hem onderbroken wordt tijdens het werk. Quintus zou bang zijn geweest om Cicero van zijn werk te houden. Cicero schrijft:

(82) *non mehercule quisquam μουσοπάτακτος libentius sua recentia poemata legit quam ego te audio quacumque de re, publica privata, rustica urbana.*[251]

'Geen enkele door de muzen geslagen iemand leest zijn eigen nieuwste gedichten liever dan ik luister naar jou, over welke zaak dan ook, openbaar of privé, van het platteland of van de stad.'

Met μουσοπάτακτος moet Cicero wel doelen op een inspiratie ingegeven door de muzen. Hiermee Cicero bedoelt de goddelijke inspiratie die zo gebruikelijk was in de Griekse

[248] Elder & Mullen (2019) 145; BDAG s.v. ἀφαίρεσις.
[249] Cic. Att. 1.6.2.
[250] Cic. Att. 1.9.2.
[251] Cic. QF 2.9.1. Shackleton Bailey vertaalt μουσοπάτακτος letterlijk als *smitten by the Muses*, maar interpreteert dit doorgaans als *moonstruck*. Zie Shackleton Bailey (1995) 145.

literatuur (ἄνδρα μοι ἔννεπε, μοῦσα; Hom. Il. 1.1). Hoewel Elder & Mullen dit woord als *description* beschrijven, past dit evenwel in de creatie van een Griekse sfeer in de brieven. Cicero spreekt immers ook over *poemata*. Bovendien illustreert dit des te meer de vriendschap van Cicero en zijn broer.

Elder & Mullen hebben verdienstelijk werk verricht door het hele corpus van typologie te voorzien, maar hebben het nagelaten om deze typologie afdoende toe te lichten. De door hen geïntroduceerde term GCS stelt hen in staat om een bredere interpretatie van *code-switching* en andere graecismetypes te geven, maar doordat dit type niet of nauwelijks wordt toegelicht, is het moeilijk hun type volledig te begrijpen.

4.7 Synthese

Typologieën van verschillende wetenschappers lopen met enige regelmaat door elkaar. Vaak lijken ze het antwoord (proberen) te geven op verschillende vragen. Er moet mijns inziens een belangrijk onderscheid gemaakt worden tussen de vraag *waarom* Cicero überhaupt Grieks gebruikt en geen Latijn, kortom de reden, en *hoe* Grieks gebruikt wordt in de brieven, kortom, wat de functie is van een bepaald graecisme in een brief.

Adams heeft vaak nog wel antwoord gegeven op de vraag waarom Grieks in de brieven voorkomt. Hij schrijft het meeste gebruikt toe aan versleutelingen, eufemismen, vaktermen, uitdrukkingen of *les mots justes.* Doordat hij echter ook schrijft dat *code-switching* wordt gebruikt om een indruk te geven van een bepaalde uitspraak, identificeert hij ook een type dat vooral toelicht wat de functie is, en niet zozeer waarom Grieks gebruikt wordt.

Elder & Mullen hebben, in tegenstelling tot Adams, het hele corpus van typologie voorzien. Zij onderscheiden veel types, maar de meeste hiervan hebben betrekking op de functie van het Grieks. Dat Grieks een omschrijving is een persoon of zaak, een signaalwoord in de zin of commentaar geeft op een gesproken of geschreven woord, heeft slechts betrekking op de functie en niet op de reden van het Grieks. Anderzijds identificeren Elder & Mullen ook citaten, GCS en namen, types die wél betrekking hebben op de reden van het gebruik van Grieks.

Met mijn eigen typologie heb ik de types van Adams en Elder & Mullen gecombineerd, daaraan een aantal types toegevoegd en daarvan een aantal types uitgebreid. Zo identificeren noch Adams, noch Elder & Mullen het type 'allusie' en hebben vaktermen bij Adams slechts betrekking op het geneeskunde, maar bij mij ook op filosofie en retorica. Met deze typologie is voor een deel van het corpus makkelijk inzichtelijk waarom Cicero voor het Grieks heeft gekozen. Voor veel Grieks is het daarentegen vaak niet duidelijk wat voor Cicero reden is geweest om zich tot het Grieks te wenden, omdat dit vaak alledaagse woorden betreffen. Om bij elk graecisme een antwoord te vinden op de vraag waarom Cicero Grieks gebruikt, lijkt dus schier onmogelijk.

5 Conclusie

Code-switching in de brieven van Cicero is een breed onderzoeksveld dat verschillende dimensies kent. Het corpus met de brieven kan macroscopisch onderzocht worden, wat wil zeggen dat op een statistische methode het gehele corpus wordt geanalyseerd, maar ook op microscopisch niveau. Dit heeft betrekking op een concreet aspect van de brieven en behelst vaak meer een literatuurstudie dan een statistische analyse, hoewel een combinatie hiervan mogelijk is.

Op macroscopisch niveau, een algemene corpusanalyse, komen twee interessante en opvallende patronen aan het licht. Cicero blijkt selectief te zijn als het gaat om de correspondenten in wier brieven hij Grieks schrijft. Slechts een derde van alle correspondenten treft Grieks aan in brieven die van Cicero's hand zijn. Bovendien blijft het aantal graecismen bij de meeste correspondenten beperkt tot een paar in briefwisselingen van soms tientallen brieven. Uitzonderlijk zijn zo'n vijf correspondenten, die in de brieven een bovengemiddeld aantal graecismen aantreffen. Dit zijn Atticus, Quintus, Tiro, Cassius en Varro. Met deze 'co-intellectuelen' vormt Cicero een mannengroep die correspondeert over allerlei intellectuele en persoonlijke onderwerpen. Zo wordt gesproken en gediscussieerd over onder meer filosofie en politiek. Grieks wordt gebruikt om een intimiteit met elkaar te creëren en te spelen met taal. *Code-switching* vormt een essentieel onderdeel om deze relatie te onderhouden en te versterken.

Eveneens opvallend is de constatering dat Cicero in een aantal periodes geen Grieks in zijn brieven gebruikt, terwijl hij wel brieven schrijft. In deze periode is er dus geen noodzaak voor of behoefte aan *code-switching*. De jaren waarin Cicero geen Grieks op papier zet, maar wel brieven schrijft, zijn juist jaren waarin Cicero emotioneel ongelukkig is of in een zo lastige politieke situatie verkeert dat het hem zorgen baart. Het zijn de jaren 58, 52 en 48 v.Chr. waarin hij respectievelijk in ballingschap is en daardoor doodsongelukkig is, waarin het roerige tijden in het Romeinse rijk zijn met straatbendes en de opkomst van Caesar, en waarin de burgeroorlog tussen Caesar en Pompeius in het voordeel van de eerste wordt beslist door de slag bij Pharsalus. Een aantal maanden na de dood van zijn dochter, in 45 v.Chr., hanteert Cicero eveneens geen Grieks in zijn brieven. Het gebruik van *code-switching* lijkt in deze periodes dus verhinderd te worden door Cicero's slechte emotionele toestand.

Antwoord op de vraag waarom Cicero in sommige gevallen kiest voor Grieks en niet voor Latijn kan slechts gegeven worden door te kijken wanneer Cicero Grieks gebruikt en wanneer Latijn. Van een aantal Griekse woorden en uitdrukkingen in het corpus is bekend wat het Latijnse equivalent is, ofwel door verschillende studies en lexica, ofwel omdat Cicero het zelf in zijn werken zegt (*quod Graeci vocant...*). Deze analyse heeft laten zien dat er niet altijd een eenduidig antwoord is op de vraag. In een aantal gevallen kenden het Grieks en het Latijn niet hetzelfde semantische veld, waardoor de keuze voor Grieks gemotiveerd kon zijn door de verschillen in concept van een woord (bijvoorbeeld πολιτικός en συμπόσιον). Daarnaast zijn er ook gevallen waarbij *code-switching* zich beperkt tot de co-intellectuelen (bijvoorbeeld bij τὸ καλόν). Het komt weinig voor dat de verdeling van Griekse en Latijnse equivalenten overeenkomt met het algemene patroon in chronologie, waarin een verband wordt gelegd

tussen Cicero's emotionele staat en het ontbreken van Grieks. In de betreffende periodes vermijdt Cicero de onderwerpen die hij in andere jaren wel bespreekt.

Als het gaat om deze Griekse vormen en hun Latijnse equivalenten valt het op dat Atticus zowel veel informatie in het Grieks als in het Latijn ontvangt. Sterker nog, van alle bestudeerde gevallen schrijft Cicero aan Atticus meer Latijnse equivalenten dan Griekse woorden. Het komt maar een aantal keer voor dat Griekse woorden in brieven aan co-intellectuelen worden opgenomen en Latijnse equivalenten slechts in brieven aan niet-co-intellectuelen (wat zou suggereren dat Cicero met zowel co-intellectuelen als andere correspondenten dezelfde onderwerpen bespreekt, maar hiervoor bij co-intellectuelen Grieks gebruikt). De onderwerpen die Cicero bespreekt komen dus vooral voor bij de personen die het dichtst bij hem staan. Hetzelfde geldt voor de chronologie. Wanneer Grieks talrijk is in de brieven, zijn de Latijnse equivalenten dat ook, en wanneer er nauwelijks Grieks verschijnt in de brieven, komen ook weinig Latijnse equivalenten voor. In de jaren waarin Cicero al geen Grieks in zijn brieven opneemt door zijn emotionele toestand, zet hij de Latijnse equivalenten ook niet op papier. Hij vermijdt dus in bepaalde jaren en bij bepaalde correspondenten onderwerpen die hij in andere jaren en bij andere correspondenten wel bespreekt.

In het onderzoek naar *code-switching* in Cicero's brieven worden verschillende typologieën gehanteerd om zowel de reden van een *code-switch* te duiden als de functie ervan in de brief. Adams en Elder & Mullen hanteren verschillende typologieën die enerzijds overeenkomsten met elkaar vertonen, maar anderzijds ook verschillend zijn en elkaar tegenspreken. Mijn typologie is in eerste instantie een zo feitelijk mogelijke weergave van de aard van het Grieks, waarin later de relevante ideeën van Adams en Elder & Mullen geïntegreerd zijn. Hoewel de typologieën soms door elkaar lopen, is het mijns inziens duidelijk dat er niet één typologie is. Op de vraag waarom Cicero Grieks gebruikt en geen Latijn zijn meerdere antwoorden mogelijk. Bij sommige graecismen zijn er meer redenen dan slechts een waarom Cicero overgaat op het Grieks. Cicero probeert een goede relatie te onderhouden met een aantal hechte vrienden en daarvan is *code-switching* een essentieel onderdeel. Anderzijds is met enige regelmaat *code-switching* ook het direct gevolg van het type dat Cicero gebruikt. Griekse citaten worden altijd in het Grieks weergegeven en vaktermen schrijft Cicero in het Grieks omdat het enerzijds de *lingua franca* is van het betreffende vakgebied, maar anderzijds ook omdat het Latijn niet altijd een equivalent kent met eenzelfde semantisch veld. De redenen waarom Cicero Grieks op papier zet zijn, met name bij vrij taalgebruik, talrijk en lopen vaak door elkaar. Wie zich bij een graecisme afvraagt waarom dit in het Grieks in de tekst voorkomt, moet vaak terugvallen op een groter patroon in Cicero's correspondenties. *Code-switching* is essentieel om een goede vriendschap met correspondenten te onderhouden en stelt Cicero in staat met hen allerlei intellectuele spelletjes te spelen en discussies te voeren.

Door het inmiddels grote aantal statistische analyses dat is uitgevoerd op de brieven, is betere kennis verkregen over *code-switching* in Cicero's brieven. Toch kan met name de kennis over vrij taalgebruik sterk verrijkt worden door *close-reading*. De nauwe bestudering van deze passages en het vaststellen van patronen kan leiden tot een beter begrip waarom Cicero bepaalde woorden in het Grieks opneemt en niet voor het Latijn kiest. Hierbij is het noodzakelijk tevens het Latijn in de brieven van statistische analyse en *close-reading* te

voorzien, omdat de keuze voor Grieks automatisch betekent dat er niet voor Latijn wordt gekozen. Bovendien zou dit veel argumenten binnen het onderzoeksveld sterker maken als deze kennis ook over het Latijn in Cicero's brieven beschikbaar is. Hoeveel citaten hanteert Cicero in het Latijn en welke citaten zijn dit? Welke namen verschijnen in het Latijn? Ondersteunt of weerlegt dit de conclusies die aan de hand van een bestudering van het Grieks zijn getrokken? Dit zou een omvangrijke, doch verdienstelijke inspanning zijn die tot een beter begrip kan leiden tot de afwisseling tussen Grieks en Latijn in Cicero's correspondentie.

6 Samenvatting

Na het hoogtepunt van zijn politieke carrière legt Cicero zich vooral toe op een literaire, filosofische en retorische carrière. In deze periode wisselt Cicero een groot aantal brieven uit met vrienden, familie en kennissen. In sommige brieven verschijnen met enige regelmaat Griekse woorden, zinnen, uitdrukkingen en alinea's. Het gebruik van Grieks in de brieven van Cicero is een complex geheel, dat bestaat uit meerdere facetten en op verschillende manieren wordt gebruikt. Dit heeft als resultaat dat de redenen om Grieks op te nemen in de brieven uiteenlopen en door verschillende factoren gemotiveerd worden.

Cicero gaat selectief om met de Griekse taal. Een beperkt aantal vrienden van Cicero vindt Grieks in brieven die van hem afkomstig zijn, maar het grootste deel van alle correspondenten ontvangt brieven zonder ook maar een Grieks woord. Grieks wordt door Cicero als middel beschouwd om intimiteit te bewerkstelligen tussen hem en aantal correspondenten, waaronder zijn grote penvriend Atticus en zijn broer Quintus. Grieks geeft Cicero veel mogelijkheden om te spelen met taal en zo, ongeacht de onderlinge geografische afstand, een nauwere band met zijn correspondenten te creëren. Op die manier ontstaat een groep filhelleense mannen die onderling middels brieven communiceert over filosofie, politiek en allerlei persoonlijke zaken. In deze groep geldt Grieks dus als middel om de banden warm te houden en intimiteit te bewaren.

Eveneens is Cicero selectief wanneer hij emotioneel in een lastige levensfase verkeert. Hij zet geen Grieks op papier in periodes waarin hij zich ongelukkig voelt of zich in een lastige politieke situatie bevindt. Zo schrijft Cicero na de dood van zijn dochter en tijdens zijn ballingschap, beide periodes waarin hij hoogst ongelukkig is, wel brieven, maar neemt daarin geen Grieks op. Hetzelfde geldt voor het jaar waarin de slag bij Pharsalus valt.

Grieks wordt door hem gebruikt om verschillende redenen. Cicero zet verschillende citaten, uitdrukkingen, vaktermen en namen op papier, zowel in het Latijn als in het Grieks. Elke type kent zijn eigen reden om in het Grieks gebruikt te worden. Zo wordt een citaat in het Grieks gebruikt omdat het origineel ook in het Grieks is en verschijnen vaktermen in het Grieks in de brieven omdat het vaak de *lingua franca* van het vak is. Anderzijds verschijnt Grieks vaak in de brieven omdat het Latijn geen woord kent dat eenzelfde semantische waarde heeft als het Grieks. Sommige woorden lijken weliswaar een een-op-eenvertaling, maar blijken semantisch verder uit elkaar te liggen dan op het eerste ogenblik lijkt.

Niettemin blijft het meeste Grieks onverklaard. Van meer dan de helft van het corpus kan niet zomaar een reden om in het Grieks te schrijven aangewezen worden. Het Griekse woord of de woordencombinatie is dan te algemeen om te verklaren waarom Cicero ervoor kiest om het in het Grieks te schrijven en niet in het Latijn. De reden hierbij zou zijn dat Cicero selectief omgaat met Grieks bij de correspondenten en selectief is als gevolg van zijn emotionele staat.

In dit werk behandel ik verschillende typologieën van verschillende wetenschappers en stel ik een eigen typologie op die de gebreken van eerdere typologieën opvangt. Deze typologie geeft enerzijds inzicht in graecismen waaraan een reden wordt toegeschreven wegens hun type, maar anderzijds ook aan de graecismen waaraan geen reden toeschreven kan worden.

7 Summary

After the climax of Cicero's political career, he mainly focused on a literary, philosophical and rhetorical career. During this period Cicero exchanges a large number of letters with friends, relatives and acquaintances. In some letters Greek words, phrases, expressions and paragraphs appear from time to time. The use of Greek in Cicero's letters is complex, consisting of several aspects and is used in different forms. As a result, the reasons for including Greek in the letters vary and are motivated by different factors.

Cicero deals selectively with the Greek language. A few of Cicero's friends find Greek in letters from him, but most of all correspondents receive letters without a single Greek word. Greek is considered by Cicero as a means of establishing intimacy between him and a number of correspondents, including his great pen pal Atticus and his brother Quintus. Greek gives Cicero many opportunities to play with language and thus, regardless of the geographical distance between them, create a closer bond with his correspondents. This creates a group of philhellenic men who communicate among themselves through letters about philosophy, politics and all kinds of personal matters. In this group Greek is seen as a means to stay in touch and to preserve intimacy.

Cicero is also selective when he is emotionally in a difficult phase of life. He does not put Greek on paper during periods in which he is unhappy or in a politically difficult situation. For example, after the death of his daughter and during his exile, two periods in which he is most unhappy, Cicero does write letters, but does not include Greek in them. The same goes for the year in which the battle of Pharsalus takes place.

Greek is used for a variety of reasons. Cicero puts various quotations, expressions, technical terms and names on paper, both in Latin and in Greek. Each type has its own reason for being used in Greek. For example, a quote is used in Greek because the original is also in Greek, and technical terms appear in Greek in the letters because Greek is the *lingua franca* of the work field. On the other hand, Greek often appears in the letters because Latin does not have a word that has the same semantic value as the Greek. Some words may seem like a one-to-one translation, but turn out to be semantically further apart than would seem at first glance.

Nevertheless, most of the Greek remains unexplained. More than half of the corpus cannot simply be designated to one reason. The Greek word or phrase is then too general to explain why Cicero chooses to write it in Greek and not Latin. The reason for this often has to be that it fits his use of language regarding the different correspondents and the years.

In this work I deal with different typologies of various scientists and I draw up my own typology that compensates for the flaws of previous typologies. This typology on the one hand provides insight into code-switches (switching of language in one utterance) to which a reason is attributed because of their type, but on the other hand also to the code-switches for which no reason can be attributed.

8 Bibliografie

8.1 Primaire bronnen

Shackleton Bailey, D. R. (1999). *Cicero: Letters to Atticus* (Vols. I-IV). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Shackleton Bailey, D. R. (2001). *Cicero: Letters to Friends* (Vols. I-III). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Shackleton Bailey, D. R. (2002). *Cicero: Letters to Quintus and Brutus, Letter Fragments, Letter to Octavian, Invectives, Handbook of Electioneering.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

8.2 Secundaire bronnen

Adams, J. N. (2003). *Bilingualism in the Latin Language.* Cambridge: Cambridge University Press.

Adams, J. N., Janse, M. & Swain, S. (2002). *Bilingualism in Ancient Society: Language Contact and the Written Tekst.* New York: Oxford University Press.

Appel, R. & Muysken, P. C. (2005). *Language Contact and Bilingualism.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Baldwin, B. (1992). Greek in Cicero's Letters. *Acta Classica,* 35, 1-17.

Bhatia, T. K. & Ritchie, W. C. (2013). Social and Psychological Factors in Language Mixing. In T. K. Bhatia & W. C. Ritchie, *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism* (375-390). Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell.

Bishop, C. B. (2019). *Cicero, Greek Learning and the Making of a Roman Classic.* Oxford: Oxford University Press.

Deuchar, M. (2020). Code-Switching in Linguistics: A Position Paper. *Languages,* 22 (5), 1-19.

Dickey, E. (2020). The Language of Roman Letters: Bilingual Epistolography from Cicero to Fronto. *Bryn Mawr Classical Review*. Geraadpleegd via Bryn Mawr Classical Review: https://bmcr.brynmawr.edu/2020/2020.03.51/ op 03-02-2021.

Dyck, A. R. (2013). *Cicero: Pro Marco Caelio.* Cambridge: Cambridge University Press.

Elder, O. & Mullen, A. (2019). *The Language of Roman Letters: Bilingual Epistolography from Cicero to Fronto.* Cambridge: Cambridge University Press.

Farrer, B. H. (1963). Cicero's Friend Atticus. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 21, 1-7.

Hutchinson, G. O. (1998). *Cicero's Correspondence: A Literary Study.* Oxford: Clarendon Press.

Jackson, J. (2014). *In utremque partem tum Graece tum Latine: Code-switching and Cultured Identity in Cicero's Letters to Atticus.* Lawrence: University of Kansas. Geraadpleegd via

https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/14536/Jackson_ku_0099M_13402_DATA_1.pdf?sequence=1 op 19-02-2021.

Kennerly, M. (2010). Sermo and Stoic Sociality in Cicero's De Officiis. *Rhetorica: A Journal of History of Rhetoric,* 28 (2), 119-137.

Lesaffer, R. (2003). *Politicus en pleiter: Cicero in turbulent Rome.* Leuven: Davidsfonds.

Library of Latin Texts. Geraadpleegd via http://clt.brepolis.net.ru.idm.oclc.org/llta/pages/Search.aspx op 01-04-2021.

Liddell, H. G., Scott, R. & Jones, H. S. (24-02-2011). *Greek-English Lexicon*. Geraadpleegd via Thesaurus Linguae Graecae: http://stephanus.tlg.uci.edu/lsj/ op 05-01-2021.

MacDonald, M. J. (2014). *Glossary of Greek and Latin Rhetorical terms*. Geraadpleegd via The Oxford Handbook of Rhetorical Studies: https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199731596.001.0001/oxfordhb-9780199731596-miscMatter-9 op 27-03-2021.

MacSwan, J. (2013). Code-Switching and Grammatical Theory. In T. K. Bhatia & W. C. Ritchie, *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism* (323-350). Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell.

Manuwald, G. (2015). *Cicero.* Londen: I.B. Tauris.

McDermott, W. C. (1972). M. Cicero and M. Tiro. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte,* 21 (2), 259-286.

Montanari, F. *The Brill Dictionary of Ancient Greek*. Geraadpleegd via https://dictionaries.brillonline.com/montanari op 01-03-2021.

Morello, R. & Morrison, A. D. (2007). *Ancient Letters: Classical & late Antique Epistolography.* Oxford: Oxford University Press.

Müller, F. (1933). *Grieksch Woordenboek.* Groningen: J.B. Wolters.

Murray, O. (2016). The Symposion between East and West. In V. Cazzato, D. Obbink & E. E. Prodi, *The Cup of Song: Studies on Poetry and the Symposion.* 17-27. Oxford: Oxford University Press.

Nelsestuen, G. A. (2019). A Matter of Prudentia: Atticus and His Friends in Nepos and Cicero. *Transactions of the American Philological Association,* 149 (2), 353-393.

Nuessel, F. (2015). Review: The Handbook of Bilingualism and Multilingualism. *Language Problems and Language Planning,* 39 (2), 216-219.

O'Sullivan, N. (2019). In Search of Atticus' Greek. *Journal of Hellenic Studies,* 139, 94-109.

Pantelia, M. C. Thesaurus Linguae Graecae Digital Library. Irvine, California, Verenigde Staten. Geraadpleegd via http://www.tlg.uci.edu op 05-01-2021.

Prost, F. (2017). Quintus Cicéron Conseiller de Marcus. *Dialogues d'histoire ancienne*, 17, 453-364.

Rawson, E. (1975). *Cicero: A Portrait.* London: Allen Lane.

Reddoch, J. M. (2014). Cicero's de Divinatione and Philo of Alexandria's Criticism of Chaldean Astrology as a From of Artificial Divination. *Dionysus*, 32, 2-17.

Rivlina, A. (2014). Review: The Handbook of Bilingualism and Multilingualism. *World Englishes*, 33 (1), 151-153.

Rose, H. J. (1921). The Greek of Cicero. *The Journal of Hellenic Studies*, 41 (1), 91-116.

Rowland, R. J. (1972). Cicero and the Greek World. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 103, 451-461.

Rühl, M. (2018). *Ciceros Korrespondenz als Medium literarischen und gesellschaftlichen Handelns.* Boston: Brill.

Shackleton Bailey, D. R. (1960). The Roman Nobility in the Second Civil War. *The Classical Quarterly*, 10 (2), 253-267.

Shackleton Bailey, D. R. (1962). L.S.J. and Cicero's Letters. *The Classical Quarterly*, 12 (1), 159-165.

Shackleton Bailey, D. R. (1963). L.S.J. and Cicero's Letters. *The Classical Quarterly*, 13 (1), 88.

Shackleton Bailey, D. R. (1965-1970). *Cicero's Letters to Atticus.* Cambridge: Cambridge University Press.

Shackleton Bailey, D. R. (1977). *Epistulae ad Familiares.* Cambridge: Cambridge University Press.

Shackleton Bailey, D. R. (1980). *Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum.* Cambridge: Cambridge University Press.

Shackleton Bailey, D. R. (1995). *Cicero: Select Letters.* Cambridge: Cambridge University Press.

Steele, R. B. (1900). The Greek in Cicero's Epistles. *The American Journal of Philology*, 4, 387-410.

Tieleman, T. (2006). De Stoa. In K. A. Algra, F. A. de Haas, J. M. van Ophuijsen & C. G. Steel, *Griekse en Romeinse Filosofie* (166-178). Utrecht/Leiden/Leuven.

Tsekourakis, D. (1974). *Studies in the Terminology of Early Stoic Ethics.* Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

White, P. (2010). *Cicero in Letters: Epistolary Relations of the Late Republic.* New York: Oxford University Press.

Wilson, C. (2015). *Epicureanism: A Very Short Introduction.* Oxford: Oxford University Press.

Zarecki, J. (2009). Cicero's Definition of πολιτικός. *Arethusa*, 42 (3), 251-270.